

Cover: Detail van de westgevel van de donjon -
Rattenkasteel te Waarschoot.

Abonnements- voorwaarden 2001

België: 1300 fr. (ook losse nummers
verkrijgbaar voor 250 fr.).
CJP'ers betalen: 1100 fr.
Buitenland: 2000 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na
overschrijving op rek. nr.091-2206040-95
van Monumenten Et Landschappen, Graaf
de Ferraris-gebouw, Albert II-laan 20 - Bus 7,
1000 Brussel met vermelding "M&L-jaar-
abonnement 2001". U ontvangt dan alle
nummers van het lopende jaar.

E-mail: DianeP.torbeyns@lin.vlaanderen.be

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar,
wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaar-
gang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Redactie

Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Albert II-laan 20 - bus 7
1000 BRUSSEL
Tel. (02)553 82 34 - Fax (02)553 80 95
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be
Coördinatie: Luc Tack
Fotografie: Oswald Pauwels
Vormgeving en productie: Luc Tack
Zetwerk en secretariaat: Diane Torbeyns

Internet

Website Monumenten en Landschappen:
www.monument.vlaanderen.be

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle,
M. De Borgher, J. De Schepper, M. Fierlafijn,
J. Gyselinck, A. Malliet, V. Meul, G. Plomteux,
L. Tack, S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Bremt,
Ch. Vanthillo, L. Wylleman.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050)36 25 89 - Fax: (050)37 33 64

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050)47 12 72 - Fax: (050)34 37 68

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen
Luc Tack
Afdeling Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Albert II-laan 20 - bus 7
1000 BRUSSEL
Tel.: (02)553 82 36 - Fax: (02)553 80 95
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels berust uit-
sluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen
of herwerken zijn voorbehouden.

Inhoud

8 Het Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles (1903-1939) Vier decennia in de marge van de monumentenzorg

Griet Meyfroots

34 De fotocollectie van het Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles

Pascale Ingelaere

38 De priorij Onze-Lieve-Vrouw Ten Hove of het Rattenkasteel te Waarschoot

Olivier Scheir • Benoît Delaey

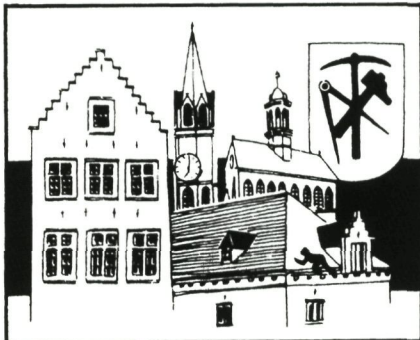

62 Summary

MOREELS NV

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. 053-84 83 70 • Fax 053-83 33 65

Uw patrimonium...

...onze zorg

**Reeds meer dan 20 jaar restaureren, renoveren en
beschermen wij gebouwen en waardevolle monumenten.**

Reiniging, restauratie en renovatie van gevels
Restauratie en conservatie van steen
Traditionele zuivere kalkpleisters en kaleilagen
Mineraalverven en silicaatpleisters
Cement- en kunststofgebonden gevelpleisters
Warmte-isolerende pleistersystemen
Betonherstelling en -bescherming
Duivenwering
Houtworm- en zwambestrijding
Polymeerchemische houtrestauratie en -versteviging
Brandremming op hout, beton en metaal
Injectiewerken
Vochtwerking en waterdichting
Renovatie- en verbouwingswerken

Referenties op aanvraag

**Onze vaklui worden begeleid door
gespecialiseerde ingenieurs en kunsthistorici**

Solar nv

Tel.: 03-766.11.66 - Fax: 03-777.35.09

Kleine Breedstraat 33 - B-9100 SINT NIKLAAS
Erkend aannemer cat. D kl.1, o.cat. D1 kl.3, D21 kl.3, D24 kl.4.

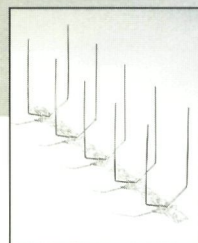
Evenwicht tussen wetenschap en vakmanschap

**Wij hebben allemaal bescherming
nodig, maar niet allemaal dezelfde!**

Duivenmest is door zijn
agressieve chemische
bestanddelen één van de
belangrijkste oorzaken van
onomkeerbare be-
schadigingen aan gebouwen
en monumenten.

Maar er is meer!
De duif, maar vooral
de duivenmest, brengt naast
het cultuurpatrimonium
ook onze gezondheid in
gevaar door overbren-
ging van ziekten zoals
ornithose, salmonella,
psittacosis, e.a.,...

Nu is er echter BIRDEX (een gamma diervriendelijke
afschrikkingsmiddelen dat de duiven voorgoed weg
houdt van monumenten en gebouwen. Wilt u er meer
over weten, neem dan vrijblijvend contact met ons op.

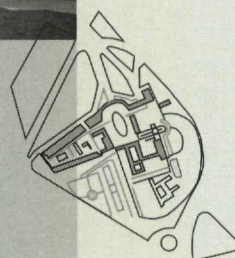
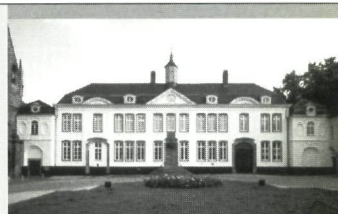
P.E.C. International n.v.

Verbindingsstraat 2, B-9100 St.-Niklaas

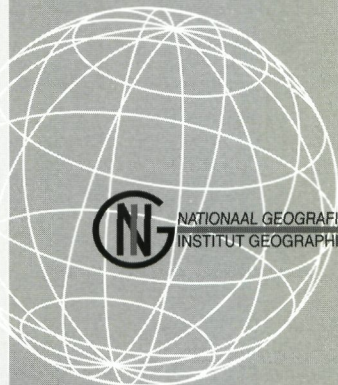
Tel.: (03)776 84 39 - Fax: (03)777 35 09

BIRDEX®

Birdex® is a registered trademark of P.E.C. International

**de producent van kaarten, databanken en luchtfoto's
voor ruimtelijke ordening en stadsrenovatie.**

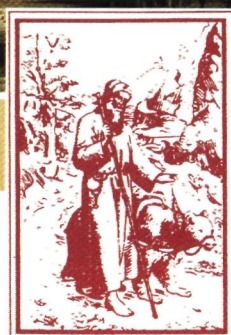
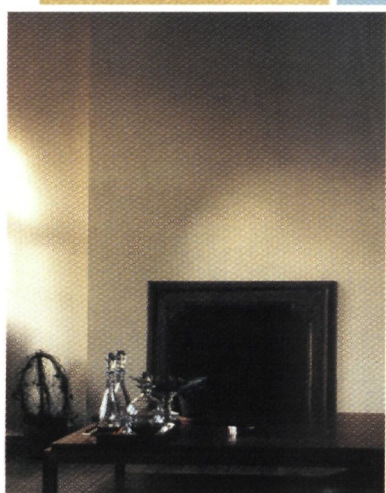

NATIONAAL GEOGRAFISCH INSTITUUT
INSTITUT GEOGRAPHIQUE NATIONAL

Abdij ter Kameren 13 - B-1000 BRUSSEL - tel (02)629 82 82 - fax (02)629 82 83 - www.ngi.be
Abbaye de la Cambre 13 - B-1000 BRUXELLES - tél (02)629 82 82 - fax (02)629 82 83 - www.ngi.be

Kalk voor renovatie, restauratie en decoratie van ons patrimonium !

*Miniere di San
Romedio*

CORIDECOR

kalkverven
binnen- en buitendecoratie

HD SYSTEM GRUPPO TASSULLO spa

Unilit

natuurlijke hydraulische kalk
mortels voor binnen en buiten

Arte
Constructo

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18
B- 2627 Schelle (België)
Tel.: 00.32.3/880.73.73
Fax: 00.32.3/880.73.70

M&L

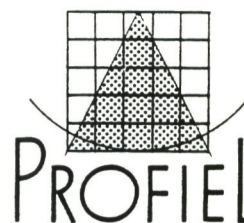
Dakwerken G. BOSCH
b.v.b.a.

Dak-, Zink- & Roofingwerken
Specialiteit:
Restauratie van oude daken

Aartrijkestraat 109 8820 Torhout
Tel. 050-21 10 85 - Fax 050-22 06 17

E-mail: info@bvbabosch.com
geert.bosch@skynet.be

Reg. nr. 051511

PROFIEL
RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

Oostveldkouter 26 • 9920 Lovendegem

Meubilair (wel en niet gepolychromeerd)
Sculptuur (steen en hout) • Leder
Bodenvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

ONDERZOEK & BEHANDELING

Lauwers M.	09/372 63 03
Van Der Biest L.	03/771 44 66
Vandenborre H.	09/372 63 03
FAX	09/372 63 03

M&L

Uitsluitend geldig voor M&L-abonnees en bij aankoop van het boek (via het tijdschrift M&L) "Het Martelaarsplein te Brussel" (normale prijs 2650,- fr.)

Boekenbon

ter waarde van:

Zevenhonderdvijftig frank

naam: _____ abonneenr.: _____

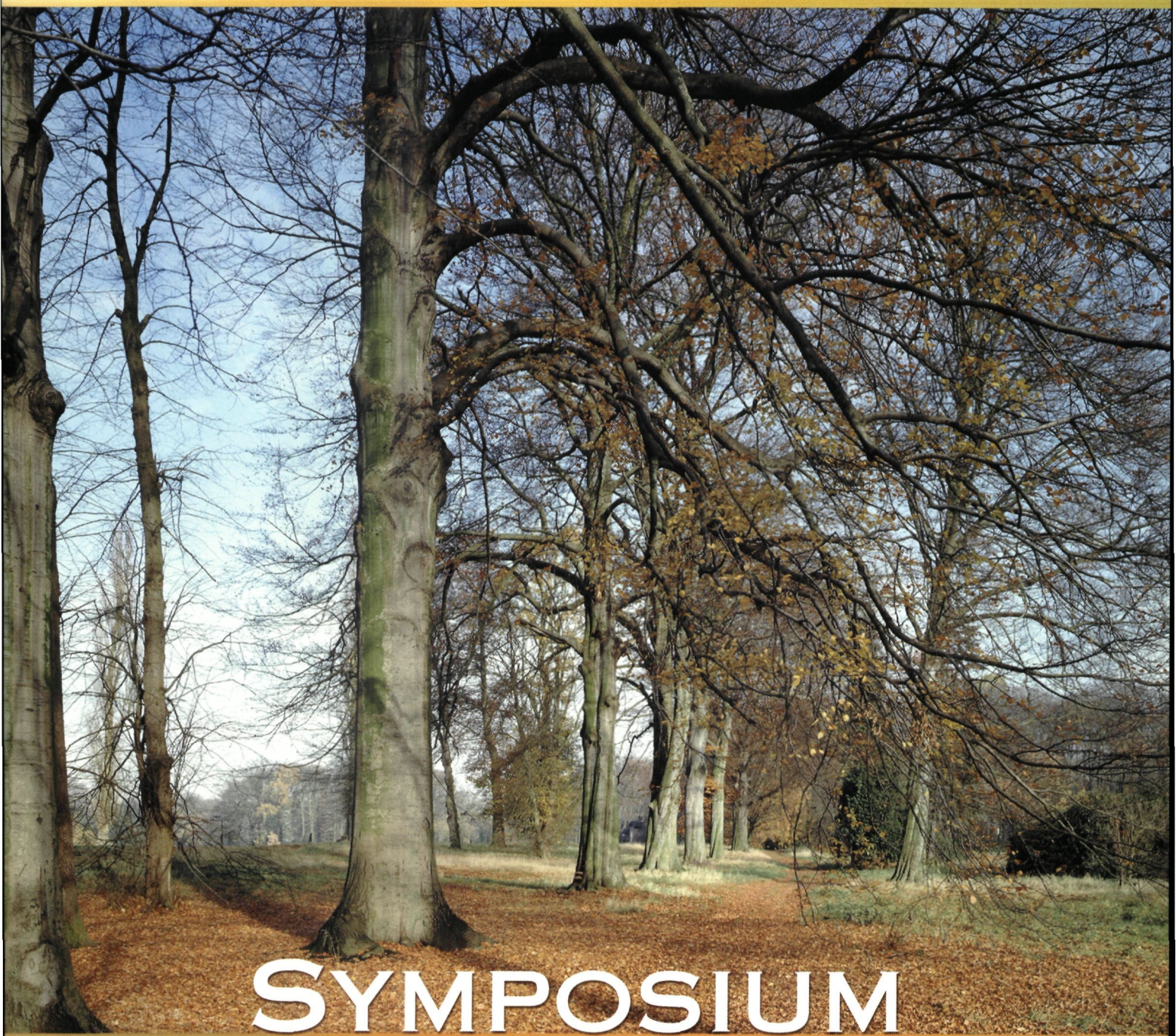
adres: _____

plaats: _____

Indien U deze boekenbon met vermelding van uw naam en abonneenummer terugzendt aan M&L, Koning Albert II-laan 20 bus 7 te 1000 Brussel, ontvangt U het boek tegen verminderde prijs.

VRIJDAG 15 JUNI 2001

SYMPOSIUM

DE LANDSCHAPSATLAS, BAKEN VOOR EEN VERRUIMD LANDSCHAPSBELEID
ADELING MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN MINISTERIE VAN DE VLAAMSE GEMEENSCHAP

Met de opmaak van de zogenaamde landschapsatlas werd gestart eind 1995. In 2000 werd deze atlas voltooid. Voor het eerst is een overzicht beschikbaar van de relictzones van de traditionele landschappen voor het hele Vlaamse Gewest. Het zijn zones waar de historisch gegroeide landschapsstructuur tot op vandaag herkenbaar is gebleven. Ze zijn bijgevolg rijk aan erfgoedwaarden en bezitten een relatief hoge landschappelijke gaafheid.

Binnen deze relictzones worden de bijzonder waardevolle landschappen (ankerplaatsen) aangeduid. Dit zijn complexen van erfgoedwaarden die ofwel én een ensemble vormen én gaaf zijn én representatief zijn ofwel uniek zijn. Dit zijn de landschappen van Vlaams belang die, vooral vanuit fysisch-geografisch, cultuurhistorisch en esthetisch gezichtspunt, beschermingswaardig zijn.

Deze atlassen zijn een basisdocument voor een innovierend, actief en gebiedsgericht landschapsbeleid waarvan het beschermingsbeleid slechts een onderdeel is. Daarnaast reiken ze aandachtsgebieden aan voor integratie in de ruimtelijke plannen (structuurplannen en ruimtelijke uitvoeringsplannen) op de diverse bestuursniveaus.

Met dit symposium wil de Minister bevoegd voor Monumenten en Landschappen deze rijke informatiebron voorstellen aan een ruimer publiek en de gebruiksmogelijkheden onder de aandacht brengen van de openbare besturen, studiebureaus, planologen, milieuambtenaren, en tal van verenigingen die begaan zijn met het landschappelijk erfgoed. Een gebruiksvriendelijke CD-ROM en het toegankelijk en rijk geïllustreerd boek "Nieuwe impulsen voor de landschapszorg" worden tijdens het symposium voorgesteld.

WANNEER

vrijdag 15 juni 2001 van 9u tot 17u

WAAR

De Montil, Moortelstraat 8, 1790 Essene (Afligem)

INFO & INSCHRIJVINGEN

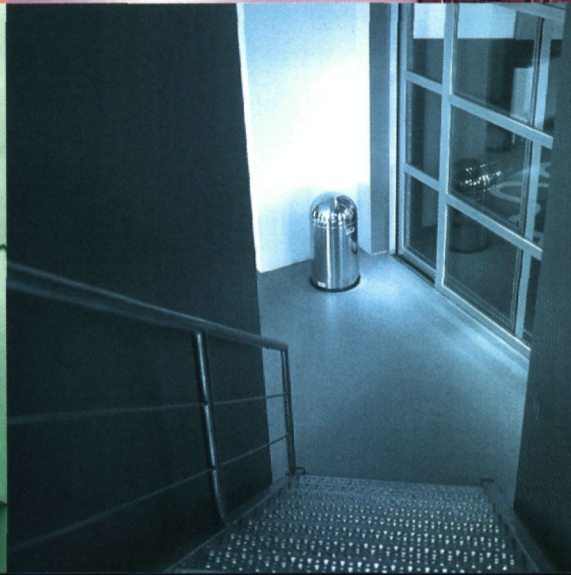
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap,
Departement Leefmilieu en Infrastructuur,
AROHM, Afdeling Monumenten en Landschappen,
Koning Albert II-laan 20 bus 7, 1000 Brussel
Tel 02/553.82.41
Fax 02/553.82.05
Email: Els.Hofkens@lin.vlaanderen.be

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap

sikkens

Sikkens Bouwverven
Akzo Nobel Decorative Coatings
G. Levisstraat 2 - 1800 Vilvoorde
TEL: 32(0)2/254.25.60
FAX: 32(0)2/254.22.96

Een nieuwe dimensie in kwaliteit en kleur

Sfeerschepper aan het werk

Wist u dat als uw ventilatoren beter draaien, uw bedrijf hetzelfde doet? Een volmaakt evenwicht van temperatuur, vochtigheidsgraad en luchtsamenstelling zorgt er namelijk voor dat uw medewerkers met des te meer enthousiasme aan de slag gaan. En die sfeer van dynamiek laat zich meteen voelen in uw dienstverlening of productie.

Als specialist in klimatisatie en airconditioning weet ABN hoe zo'n ideale werksfeer gecreëerd wordt, perfect op maat van uw onderneming en haar activiteiten. Maar ook hoe hij onderhouden wordt, met een vlekkeloze dienstverlening na de installatie. Dag in, dag uit; uur in, uur uit.

Wilt u er meer over weten? Fax dan onderstaande strook ingevuld terug en we vertellen u er alles over.

Antwoordbon: terug te faxen naar 011/22.11.36.

- ☐ Maak een afspraak met mij.
- ☐ Bel mij met meer informatie.
- ☐ Stuur mij bijkomende documentatie.
- ☐ _____

Naam en voornaam: _____

Functie: _____

Bedrijf: _____

Adres: _____

Postcode: _____

Gemeente: _____

Tel.: _____ Fax: _____

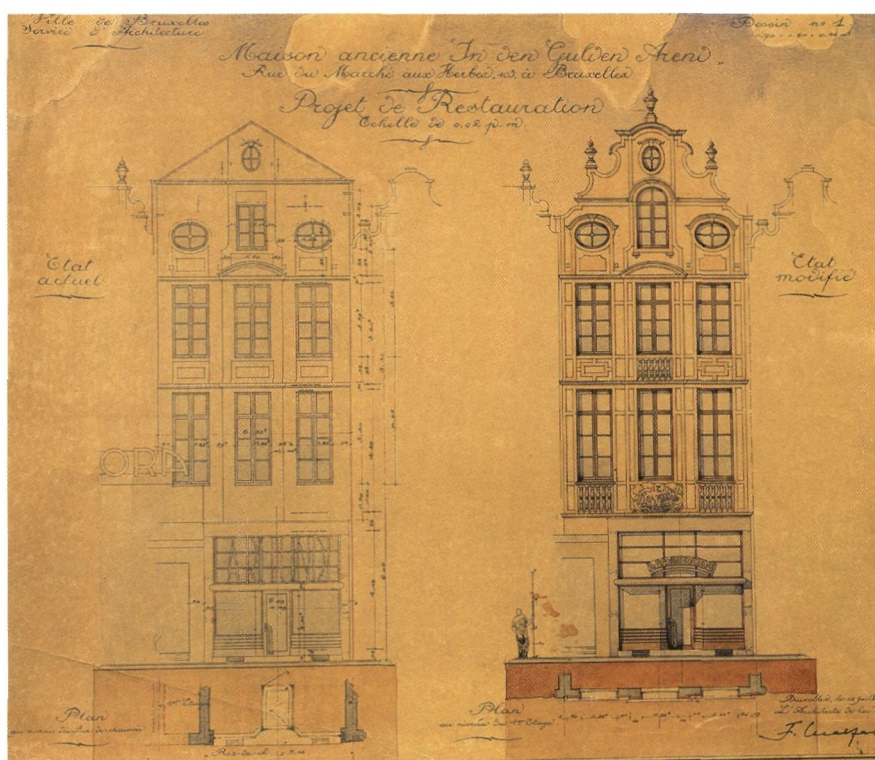
E-mail: _____

Griet Meyfroots

HET COMITE D'ETUDES DU VIEUX BRUXELLES (1903-1939) VIER DECENNIA IN DE MARGE VAN DE MONUMENTENZORG

► Restauratieproject
voor de
Grasmarkt 103,
François Malfait,
26/07/1939
(SAB-NPP B22)

Het bouwkundig erfgoed van Brussel is in de loop van de geschiedenis zeer vaak stiefmoederlijk behandeld. In de 19de en de 20ste eeuw zijn grootschalige nieuwbouwprojecten en stedenbouwkundige ingrepen steeds weer uitgevoerd zonder dat iemand zich om het bestaande stadsweefsel en het waardevolle erfgoed bekommerde. Economische argumenten legden telkens opnieuw meer gewicht in de schaal dan het historische en architecturale belang van de bestaande gebouwen. Op verschillende niveaus bleven de overheden de voorbije eeuwen vaak schromelijk in gebreke wat hun aandacht voor het erfgoed in de

hoofdstad betrof. Vaak moesten verenigingen of personen die zich inzetten voor het behoud van het historisch erfgoed, de bevoegde instanties alarmeren. Dan pas zagen die – in sommige gevallen althans – de waarde ervan in.

Dergelijke verenigingen hebben in het Brusselse vanaf het einde van de 19de eeuw een belangrijke rol gespeeld in de zorg voor monumenten en landschappen. Vaak hadden ze geen enkele wettelijke bevoegdheid of slagkracht. Maar door hun inzet, kennis en overtuigingskracht hadden zij wel een heel groot belang.

Een van de belangrijkste verenigingen in de eerste decennia van de 20ste eeuw was het Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles. Dit Comité oefende van aan de zijlijn invloed uit op het beleid van de Stad Brussel inzake de studie en het behoud van het erfgoed.

Wij willen hier de verdiensten van dit Comité aantonen aan de hand van zijn geschiedenis. Tegelijk willen we een bijdrage leveren aan de geschiedenis van de monumentenzorg in Brussel tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw.

Toen het *Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles* in 1903 werd opgericht, was de historische binnenstad, na de grootschalige stedenbouwkundige werken van de 19de eeuw, grondig door elkaar geschud. De overvelving van de Zenne en de aanleg van de Centrale Lanen hadden definitief hun stempel gedrukt op het stadsweefsel dat in de vorige eeuwen geleidelijk was gegroeid. Die grootschalige sanerings- en verfraaiingscampagne werd tussen 1867 en 1871 uitgevoerd onder burgemeester Jules Anspach, naar de plannen van architect Léon Suys. Met veel machtsvertoon drong de Hausmanniaanse stad zich in een mum van tijd aan de oude stadskern op. De Zenne en de aloude straten en steegjes errond werden met enkele kaarsrechte pennentrekken van de kaart geveegd. Brede lanen, afgezoomd met eclectische appartementsgebouwen en nieuwe monumenten – ware pronkstukken zoals het Beursgebouw – kwamen ervoor in de plaats. Tegen deze radicale ingrepen kwam maar weinig reactie van de geïnstitutionaliseerde monumentenzorg, met name de toenmalige Koninklijke Commissie voor Monumenten. Haar aandacht ging immers hoofdzakelijk uit naar de traditionele 'topmonumenten'. Ze had nauwelijks oog voor het behoud van het historisch gegroeide stadsweefsel, de context van monumenten en de minder opvallende architectuur. Talloze karakteristieke woonhuizen uit de vorige eeuwen verdwenen dan ook zonder veel protest onder de slopershamer. Vandaag getuigen foto's, die in 1867 en 1869-1870 genomen werden door Louis Ghémar en Jean Kämpfe, van het oude Brussel aan de Zenne. Op die manier bleven de rivier en de kronkelige straatjes en steegjes toch nog in beeld behouden.

Tijdens de transformatiewerken bleef het gezichtsveld van de monumentenzorg dus beperkt tot de pronkstukken van nationale trots. Maar enkele

◀ Ravensteinstraat, s.d. (voor de heraanleg in 1911-1913) (SAB, IF-C3832, foto CEVB)

decennia later werd de aandacht geleidelijk ook gevestigd op de andere aspecten van het erfgoed. Tegen de eeuwwisseling trachtten enkele prominente personen en organisaties de geïnstitutionaliseerde monumentenzorg te beïnvloeden. De bekendste en ongetwijfeld ook de belangrijkste protagonist in deze beweging was Charles Buls. Hij stond lange tijd aan het hoofd van een comité dat zich inzetten voor het behoud en de studie van het 'Oude Brussel', het *Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles*. De grote verdienste van dit Comité was de aanleg van een omvangrijke fotocollectie van het kleinere erfgoed in Brussel. Het concentreerde zich voornamelijk op het historische stadscentrum, de Vijfhoek, wat niet belette dat het sporadisch oog had voor de omliggende gemeenten. In de eerste plaats werden de woonhuizen van het 'Oude Brussel', uit de 16de tot de 18de eeuw, op de gevoelige plaat vastgelegd en geïnventariseerd. Vaak gingen deze fotocampagnes nieuwe transformatiewerken en de bijbehorende afbraken vooraf. Immers, de drang tot stadsvernieuwing en stedelijke reorganisatie zette zich ook in de 20ste eeuw nog ongebreideld voort. Nieuwe, grootschalige projecten, met als summum de realisatie van de Noord-Zuidverbinding, bedreigden immers weerom de historische stadskern. Het Comité wilde voor alles de herinnering aan de 'Oude Stad' door foto's levendig houden. Gaandeweg ondernam het ook initiatieven voor het

▲ Trapstraat 32, getrapte gevel met voluutbekroning, s.d.. Deze gevel werd opgenomen op de lijst die het CEVB vanaf 1904 opstelde (SAB, IF-C3143, foto CEVB), afgebroken voor de aanleg van de Noord-Zuidverbinding

daadwerkelijk behoud van bepaalde gebouwen en mengde het zich in discussies over restauraties. Hierdoor profileerde het zich als gesprekspartner in het debat over de conservering en de restauratie van het Brusselse erfgoed.

DE OPRICHTING VAN HET COMITÉ D'ÉTUDES DU VIEUX BRUXELLES

In de 19de eeuw had de Koninklijke Commissie voor Monumenten (KCM) – zoals gezegd – uitsluitend aandacht voor belangrijke topmonumenten die bij uitstek getuigden van het grootse nationale

verleden. Ook in het Brusselse was dit niet anders. De redding en de restauratie van de Hallepoort was een van de eerste verwezenlijkingen van de Commissie. Haar activiteiten spitsen zich echter vooral toe op religieuze architectuur. Zij volgde de restauratiewerken aan de belangrijke gotische en barokke kerken. Daartoe behoorden de Sint-Michielskathedraal, de Onze-Lieve-Vrouw van de Zavelkerk, de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Kapellekerk, en de Onze-Lieve-Vrouw van Goede Bijstands- en Sint-Jan-Baptist ten Begijnhofkerk. Deze tendens weerspiegelde zich ook in de beschermingen die de KCM voor 1900 in het Brusselse doorvoerde(1).

Charles Buls, burgemeester van Brussel van 1881 tot 1891, plaatste het behoud van het erfgoed in Brussel voor het eerst in een ruimer perspectief. Door zijn initiatieven en inspanningen voor de restauratie van de Grote Markt en de Zwarte Toren kwam het behoud van de historische stadskern voor het eerst expliciet op de agenda van het Brusselse stadsbestuur. Naar aanleiding van de discussies over de heraanleg van de Hofberg, met het oog op een vlottere verbinding tussen boven- en benedenstad, koppelde Buls zijn visie op het behoud van het erfgoed tevens aan de stedenbouwkundige problematiek. Zijn voorstellen voor de Hofberg waren immers gericht op een maximaal behoud van de aloude stratentracés en hun historische bebouwing. Dat was in scherpe tegenstelling tot de zeer ingrijpende plannen van Maquet. Buls moest in dit geval het hoofd bieden aan de hogere instanties, in casu Leopold II, die persoonlijk tussenkwam om de 'Kunstberg' en het plan van Maquet te laten uitvoeren. Zijn ideeëngoed, dat hij neerschreef in zijn manifest *L'esthétique des Villes* uit 1893-1894, zou echter nog lange tijd invloed blijven uitoefenen. Maar de afbraakwerken aan de Hofberg gingen in 1897-1898 van start in de Sint-Rochuswijk. In 1899 nam Buls, in het verlengde van de prikelen hierrond, ontslag als burgemeester. Daarmee verloor het stadsbestuur een belangrijke stimulator van het behoud van het historisch erfgoed. De oude stad leek opnieuw een weinig beloftevolle toekomst tegemoet te gaan met de ingrijpende werken die in het verschiet lagen.

Tegen deze achtergrond vatten archeologische kringen rond de eeuwwisseling het idee op om het onderzoek naar de oude stadskern meer systematisch te organiseren en de herinnering aan het architecturale verleden van de stad op zijn minst door beelden levendig te houden. In 1902 stelde de *Société Royale d'Archéologie de Bruxelles* (SRAB) aan de Stad Brussel voor om een *Comité d'Études du Vieux Bruxelles* (CEVB) op te richten. De SRAB

zelf werd in 1887 opgericht door de toenmalige stadsarchivaris Alphonse Wauters. Haar activiteiten en onderzoeksvelden waren zeer uiteenlopend en beperkten zich geenszins tot het Brusselse. De SRAB kwam meermaals actief tussen voor het behoud en de restauratie van enkele gebouwen in de binnenstad, onder meer het Hof van Ravenstein, de Zavelkerk, de Zwarte Toren en de Anneessenstoren. Het gemeentebestuur reageerde meteen positief op het voorstel van de SRAB, die toen werd voorgezeten door Louis Paris. Het was bereid om de werking van het Comité zowel financieel als door de afvaardiging van personen te steunen. Op 15 januari 1903 werd het Comité officieel ingehuldigd. De precieze statuten en de doelstellingen werden merkwaardig genoeg noch in de gemeenteraadsverslagen, noch in de jaarboeken en de annalen van de SRAB verduidelijkt. Ook de verslagen van de eerste zittingen van het Comité geven hierover weinig uitleg. Pas in de eerste publicatie van het Comité uit 1908 werden zijn werking en doelstellingen voor het eerst belicht. Hoofddoel was maatregelen te nemen voor het 'iconografisch behoud' van alle gebouwen met een 'oud karakter en een reëel artistiek of pittoresk belang'. Zijn taak was deze gebouwen op te sporen, te fotograferen en te documenteren. Op die manier moest een volledig album tot stand komen van het waardevolle erfgoed van de stad (2). De wijken en straten waar het erfgoed bedreigd werd door nakende transformatiewerken en afbreken, zouden als eerste aan bod komen. De werking was geïnspireerd op soortgelijke organismen in het buitenland, zoals het *Comité du Vieux Paris* en dat van Lyon en Bordeaux. Het Brusselse Comité nam trouwens contact op met deze comités om zijn eigen organisatie in detail uit te werken.

Het Comité werd voor de helft samengesteld uit leden van de SRAB, voor de andere helft uit afgevaardigden van de Stad Brussel. Leden van het eerste uur voor de SRAB waren onder meer Alfred de Loë, Paul Combaz en Victor Tahon. Voor de Stad waren dat schepenen Léon Lepage, stadsarchitect Samyn, stadsarchivaris Jean Van Malderghem en het hoofd van de diensten Openbaar Onderwijs en Schone Kunsten Alfred Mabilie (3). Léon Lepage werd tot eerste voorzitter van het Comité benoemd en Alfred Mabilie tot secretaris.

Ondanks deze evenwichtige samenstelling overwoog in de eerste jaren vooral de invloed van de stad. Zo werd in het jaarboek van de SRAB van 1904 het CEVB uitdrukkelijk als een 'gemeentelijke commissie' omschreven, aan wiens activiteiten de SRAB actief deelnam (4). Dat hield ongetwijfeld

verband met de subsidiëring van het Comité door het gemeentebestuur. De afhankelijkheid van de Stad werd op een van de eerste zittingen ook duidelijk gemaakt door schepenen Leurs. Hij benadrukte dat het Comité zelf geen enkele 'macht' had en niet zelfstandig mocht handelen. Ook alle publicaties moesten onder verantwoordelijkheid van het gemeentebestuur gebeuren (5).

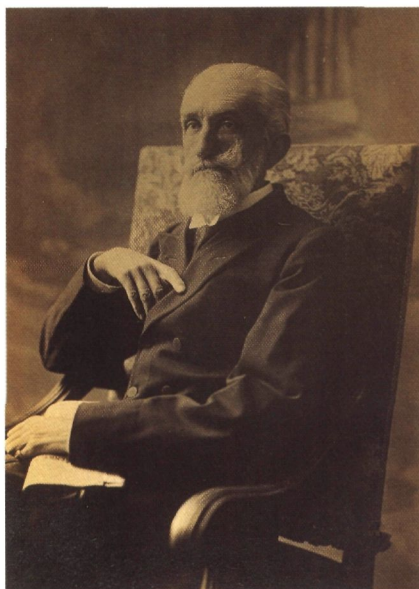
Onmiddellijk na de oprichting kwamen de activiteiten op gang op de tweemaandelijks zittingen en werd gestart met de aanleg van de fotocollectie. De eerste fotoreportages vonden plaats in de Isabellastraat en de Lombardstraat, voordat de bebouwing er afgebroken zou worden. De Isabellastraat zou immers binnenkort verdwijnen voor de herinrichting van de Hofberg en de aanleg van de Ravensteinstraat, waarvoor de afbraakwerken in 1907 werden aangevat. De Lombardstraat werd rond 1908 verbreed tussen de Kolenmarkt en de Stoofstraat en doorgetrokken tot het Sint-Jansplein.

De omvangrijkste opdracht van het Comité in de eerste jaren werd toevertrouwd aan de vier 'archeologen' van dienst, Paul Combaz, Victor Tahon, Franz Cumont en Léon Sneyers (6). Zij zouden elk een deel van de stad bezoeken en straat per straat de oude monumenten en huizen aanwijzen die, in hun geheel of voor bepaalde details, van historisch belang waren. Voor deze campagne, aangevat in de lente van 1904, kende de Stad Brussel een ruime, bijkomende subsidie toe aan het Comité. Een lijst van gebouwen, getiteld *'Relevé des façades de vieilles maisons qui présentent un intérêt historique ou architectural'*, die bewaard wordt in het archief van het Comité, is waarschijnlijk de neerslag van deze campagne (7). Ook vormde deze lijst het uitgangspunt voor verdere fotoreportages. Opvallend is dat er nag genoeg alleen 17de- en 18de-eeuwse trap- en halsgevels werden opgenomen, die in oorspronkelijke staat bewaard waren. Gevels die later een neoclassicistische – of andere – verbouwing hadden ondergaan, werden geweerd. Deze afkeer van het neoclassicisme zou ook later nog sterk doorleven bij de leden van het Comité. Deze lijst was echter niet bedoeld als een lijst van het te behouden erfgoed, want er werden ook gebouwen vermeld waarvan toen reeds geweten was dat ze door nakende transformatiewerken zouden worden afgebroken. Van de 362 gebouwen die erin opgenomen waren, zijn er vandaag nog slechts 196 bewaard...

ONDER HET VOORZITTERSCHAP VAN CHARLES BULS (1906-1914)

Op de zitting van 6 juni 1906 werd Charles Buls voor het eerst op het Comité verwelkomd en onmiddellijk tot voorzitter benoemd. Over de reden van deze vrij plotse toetreding werd jammer genoeg niets teruggevonden. Wel was Buls, als vice-voorzitter van de SRAB, ongetwijfeld al langer op de hoogte van de werkzaamheden van het Comité (8). Zijn toetreding was in ieder geval een logisch vervolg op zijn vroegere inspanningen voor het behoud van het historisch erfgoed van de stad. Tot aan zijn dood in 1914, bleef Buls aan het hoofd van het Comité en was er bijzonder actief. Van meet af aan voerde hij het aantal zittingen op tot één per maand. Ook verruimde hij de actieradius van het Comité: naast de fotoreportages werd nu ook veel aandacht besteed aan onderzoek en publicaties, en aan tussenkomsten voor het effectieve behoud van bepaalde gebouwen. Buls zag ook het onderzoeksveld van het Comité breder dan vroeger: de hele urbane en rurale geschiedenis van Brussel moest bestudeerd worden, met aandacht voor de klimatologische, historische en morele invloeden op de ontwikkeling van de stad, en op de aard, de stijl en de materialen van haar gebouwen. Op die manier wilde hij de plaatsgebonden eigenschappen van de architectuur aantonen en duiden. Uiteindelijk zou dit onderzoek ook een voedingsbodem moeten bieden voor de eigentijdse architectuur en voor het ontstaan van een waarachtige, nationale stijl (9). Onder Buls' voorzitterschap deden zich enkele belangrijke verschuivingen voor in het ledenbestand.

◀ Charles Buls, s.d.
(SAB, IF-C1540,
foto CEVB)

▲ Sint-Elisabethkazerne, gelegen aan de voormalige Sionsberg, de Sint-Elisabethberg en de Zandstraat, foto van 13 oktober 1912 voor de afbraak (SAB, IF-C4402, foto CEVB)

Historicus Georges Smets volgde in 1907 Alfred Mabilie op als secretaris. De nieuwe stadsarchivaris, Guillaume Des Marez, verving Jean Van Malderghem na diens overlijden in 1908. Architect Joseph Caluwaers nam in datzelfde jaar de plaats in van ontslagnemend lid Léon Sneyers. Andere vooraanstaande nieuwe leden waren Louis Paris, medeoprichter van het Comité, en de schepenen Maurice Lemonnier en Emile Jacquemain (10).

De fotoreportages werden gestaag voortgezet. Nog steeds stonden wijken centraal die afgebroken of grondig door elkaar geschud zouden worden, zoals de Putterijwijk, de Onze-Lieve-Vrouw-ten-Rooie-wijk, de voormalige Sint-Elisabethkazerne... Ook de afbraakwerken en de archeologische resten die daarbij aan het licht kwamen, werden meermaals gefotografeerd. De fotocollectie groeide aan tot meer dan 400 foto's in 1908. In 1911 was de collectie verdubbeld tot 807 en net voor de Eerste Wereldoorlog was de kaap van duizend foto's overschreden (11).

Naarmate de fotocollectie en de studie van het 'Oude Brussel' vorderden, kwam ook de publicatie van de onderzoeksresultaten ter sprake. Vanaf 1907 werd veel tijd besteed aan de uitgave van een eerste, voorlopig album waarin de realisaties van het Comité voorgesteld werden. Dit album, verschenen in 1907, gaf een overzicht van de werking van het CEVB tijdens de eerste jaren. Ook werd een honderdtal foto's opgenomen van de meest karakteristieke gebouwen die het Comité gefotografeerd had. Vervolgens werden diverse aspecten van het architecturale verleden van Brussel belicht. Buls behandelde de gevelevolutie, Combaz en Tahon verdiepten zich in de geveldetails en interieurs, Combaz en Van Malderghem schreven respectievelijk over de eerste en tweede omwalling. Tenslotte gaf Buls ook een inleiding op wat het definitieve album moest worden, de publicatie van het allesomvattende onderzoek zoals hij dat in gedachten had (12). Deze studie zou echter slechts voor een klein deel verwezenlijkt worden. Een concrete invulling ervan was de uitgave van Buls' *Evolution du pignon à Bruxelles*. Hierin schetste hij de overgang van de oudste getrapte topgevels over de barokke hals- en klokgevels naar de Louis-XIV en classicistische gevels, tot dit geveltype tegen het einde van de 18de eeuw werd vervangen door uitgepuurde neoclassicistische lijstgevels. Deze laatste fase was volgens Buls wel een logische structurele ontwikkeling, maar betekende esthetisch een achteruitgang. Die nieuwe gevels zonder 'gezicht' deden het pittoreske karakter van de oude straten teniet. Ze kwa-

men onder buitenlandse invloed tot stand en hadden geen enkele band meer met de eigen, lokale traditie. Ook deze studie werd geïllustreerd met een uitgebreide selectie uit de fotocollectie van het Comité (13).

Het Comité wijdde voor de oorlog ook verscheidene publicaties aan de historische Isabella- en Terarkenwijk, die nagenoeg volledig onder de slopershamer verdwenen was (14). Verscheidene kleinere studies, die op de zittingen van het Comité naar voor werden gebracht, werden ook gepubliceerd in de annalen van de SRAB. Vaak werden dezelfde voordrachten immers voor de beide organisaties gegeven, door hun gemeenschappelijke leden.

Naast de wetenschappelijk gestaafde publicaties, nam het Comité ook initiatieven om een breder publiek te sensibiliseren voor het historisch belang van de oude stadskern. Hiertoe kreeg het onder meer een ruimte op de werelddtentoonstelling van 1910 in Brussel. In het tentoonstellingspaviljoen van de stad Brussel stelde het CEVB, in samenwerking met het stadsarchief, onder meer aquarellen en foto's tentoon van de Hofberg en de Isabellawijk (15). Het Comité gaf tussen 1912 en 1914 ook enkele reeksen prentbriefkaarten uit over diverse thema's, zoals de verdwenen gevels van de Isabellastraat, de oude Brusselse poortjes, de aquarellen van Baes van de torens en torentjes van Brussel... (16). Naast de onderzoeksactiviteiten, die aansloten bij het iconografisch behoud van het 'Oude Brussel', ijverde het Comité onder Buls ook regelmatig voor het daadwerkelijk behoud van bepaalde gebouwen.

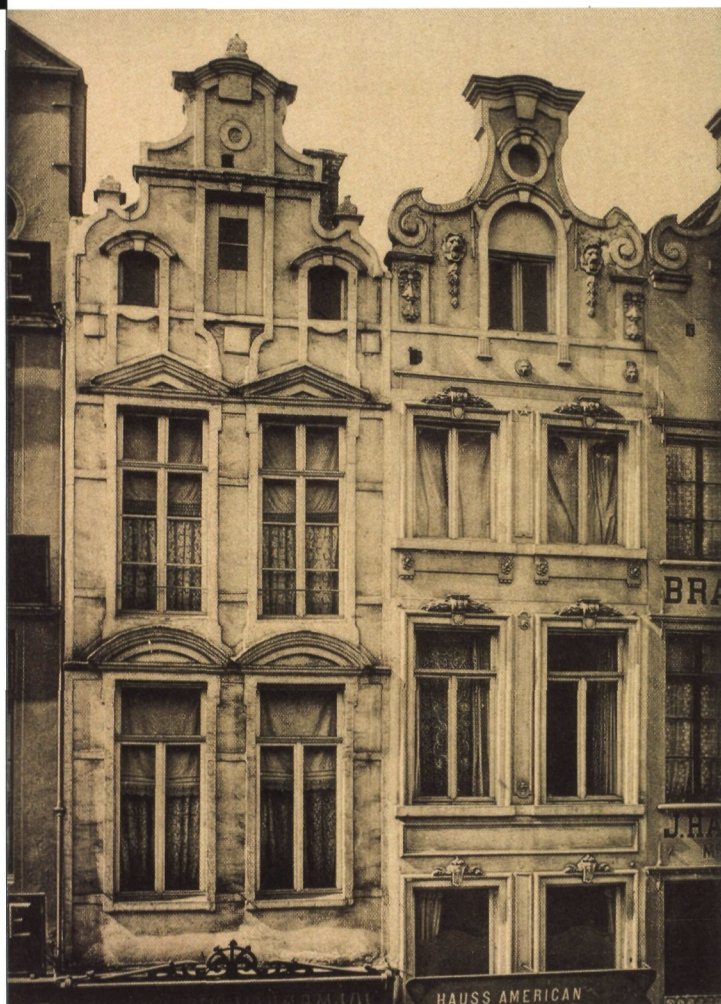
▼
Sint-Elisabethkazerne
na de afbraak in
het kader van de
Noord-Zuidverbinding, foto van mei
1912
(SAB, IF-C4401,
foto CEVB)

▼
Resten van de
eerste stads-
omwalling in de
Rijke Klarenstraat, 4
september 1911
(SAB, IF-C3857,
foto CEVB)

▲ Barokke halsgevels
aan de Grasmarkt
99-101
(‘den Grenaetappel’
en ‘den Borstel’),
voor 1908

(uit Ch.BULS,
L'évolution du
pignon à Bruxelles,
1908, pl. XVI,
foto CEVB)

Het trad steeds vaker op als adviseur van het gemeentebestuur in bepaalde restauratiedossiers. Deze interventies, die in de beginjaren niet tot de activiteiten behoorden, werden nu expliciet als een bijkomende opdracht van het CEVB omschreven (17).

Voor de verdere restauratiewerken aan de Grote Markt, onder meer aan de bedaking van het Stadhuis, vroeg de Stad regelmatig het advies van het Comité. Deze adviezen werden doorgaans goed opgevolgd, wat in het licht van Buls' vroegere verwezenlijkingen niet verwonderlijk was. Andere restauraties die het Comité op de voet volgde, waren die van de toren van de voormalige Sint-Kathelijnekerk en van de Goede Bijstandskerk.

Om bepaalde panden effectief te redden stelde het Comité het gemeentebestuur meermaals voor om

▲ Bellonahuis,
Vlaamsesteenweg
46, 31 juli 1911
(SAB, IF-C3191,
foto CEVB)

ze zelf aan te kopen. Dit was onder meer het geval voor het Bellonahuis aan de Vlaamsesteenweg. Buls had al in 1903 op de waarde van dit huis gewezen en de toenmalige eigenaar aangespoord om er geen ondoordachte wijzigingen aan te brengen. In 1912 vroeg hij het gemeentebestuur, in naam van het CEVB, om het Bellonahuis aan te kopen en het aldus voor verdere bedreigingen te behoeden. Na enige twijfel ging het schepencollege in december van dat jaar op dit voorstel in. Buls bracht het gebouw in die periode ook door diverse voordrachten en de publicatie van een historische nota onder de aandacht (18). Later zou de Stad Brussel op vraag van het Comité onder meer nog Herenhuis Hoffman in de Eikstraat aankopen. Zij kon op deze manier helaas maar enkele waardevolle panden redden. Schepen Max Hallet stelde voor om een Liga op te richten die zelf de nodige fondsen zou zoeken om bepaalde gebouwen aan te kopen. Dat kon merkwaardig genoeg op weinig bijval van het Comité rekenen (19).

Onder Buls zette het Comité zich ook in om enkele interessante architectuurfragmenten te redden uit de wijken die werden afgebroken voor de Noord-Zuidverbinding en de herinrichting van de Hofberg. Aangezien behoud in situ onmogelijk was, vroeg het Comité meermaals om bepaalde gebouwen of delen ervan op een andere plaats opnieuw op te bouwen. Buls deed dat in 1908 voor de gevel van de Sint-Annakapel in de Bergstraat en voor het portaal van de Magdalenakapel. Beide gebouwen werden toen nog met afbraak bedreigd voor de heraanleg van de Putterijwijk. As nieuwe locatie had Buls het Jubelpark voor ogen. Aangevuld met andere interessante fragmenten zou dit

park kunnen uitgroeien tot een soort van architectuurhistorisch openluchtmuseum. Hiertoe had hij het stadsbestuur ook vroeger al gevraagd om interessante architecturale en sculpturale elementen uit afbraakwerken op te kopen en zorgvuldig te bewaren. Zowel het gemeentebestuur als de minister van Openbare Werken vonden dit echter geen haalbare oplossing. Zij wilden, op advies van de KCM, het portaal van de Magdalenakapel en de gevel van de Sint-Annakapel verkopen aan een geïnteresseerde kerkfabriek, die ze naar eigen goeddunken en met eigen middelen elders kon reconstrueren. Het CEVB legde zich hierbij neer op voorwaarde dat de fragmenten zorgvuldig gedemonteerd en bewaard zouden worden. Architect Joseph Caluwaers maakte hiertoe alvast een minutieuze opmetingsstaat van de gevel van de Sint-Annakapel (20). De afbraak kwam er echter minder snel dan aanvankelijk was gedacht. De Sint-Annakapel werd zelfs nog een tijdlang als bioscoopzaal, de 'Cinéma Colonial', ingericht. In 1913 rangschikte de Koninklijke Commissie de gevel en de klokkentoren van de kapel in de derde klasse van monumenten. Op lange termijn kon deze klassering de kapel echter niet redden. In 1927 werd het schip, op één travee na, afgebroken voor de aanleg van de Kardinaal Mercierstraat. In 1930 was de klokkentoren aan de beurt. De rest van de kapel, de gevel en één travee, bleef nog tot 1955 staan. Na de verdere afbraak werd de gevel in 1957-1958 alsnog heropgebouwd aan het transept van de Magdalenakapel, die wel in situ behouden was (21).

◀ Sint-Annakapel,
Bergstraat,
1 augustus 1927
(SAB, IF-C3572,
foto CEVB)

◀ Magdalenakapel en
Magdalenestraat
in 1911
(SAB, IF-C3455,
foto CEVB)

◀ Magdalenakapel,
huidige toestand
(heropgebouwde
gevel van de Anna-
kapel)

Ook de zogenaamde 'Pollepel', een 15de-eeuws waterreservoir dat rond 1912 ontdekt werd bij de heraanleg van de Isabellawijk, kon niet op de oorspronkelijke plaats behouden blijven. Opnieuw wees Buls de Stad erop dat het om een belangrijke archeologische vondst ging. Volgens de dienst Openbare Werken kon er echter geen sprake van zijn dat de toekomstige eigenaar van het terrein belast werd met het behoud van deze structuur in situ. Het tegenvoorstel was om de 'Pollepel' te verplaatsen, eventueel naar de Ter Kamerenabdij. Buls was dit keer echter minder enthousiast, omdat de Pollepel ook een belangrijke topografische waarde had, maar, zo voegde hij er enigszins ironisch aan toe '*... faute de grives, il faut se contenter de caillies*'. Ook liet de verplaatsing, naar het Egmontpark, nog tot 1958 op zich wachten (22).

Buiten de Brusselse Vijfhoek besteedde het Comité bijzondere aandacht aan het behoud en de restauratie van de Ter Kamerenabdij. In 1907 werden de abdijkerk en een groot deel van de gebouwen door de Koninklijke Commissie voor Monumenten geklasseerd. Een architect werd aangesteld om een restauratieproject uit te werken. De gebouwen waren toen al erg vervallen en ook in de volgende jaren werd weinig ondernomen om hun toestand te verbeteren. In 1911 legde architect Emar Collès een restauratieproject voor dat onmiddellijk door het Comité, met name door Des Marez, grondig bestudeerd werd. Des Marez zette zijn visie op het project uiteen in het tijdschrift *Tekhnè* en pleitte ook voor het behoud van de kloostergang, die in Collès' project zou worden afgebroken. Vanaf dat moment sloegen het CEVB en de SRAB, waar Des Marez intussen voorzitter was, de handen in elkaar om de abdij zoveel mogelijk te behoeden voor ondoordachte ingrepen. Deze campagne kreeg ove-

rigens ook veel aandacht in de pers. Niettemin werd er in de volgende jaren weinig concreets gedaan aan de restauratie van de abdij. Net voor de oorlog zou het Comité zich zelfs tot de koning hebben gericht om de vervallen toestand van de gebouwen aan te klagen. Met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog liep het restauratieproject nogmaals vertraging op. Ook na de oorlog volgde het Comité de perikelen rond de abdij van nabij en hield het de restauratiewerken kritisch in het oog (23).

Buls plaatste niet alleen het effectieve behoud van bepaalde gebouwen op de agenda, maar betrok het Comité ook soms in de stedenbouwkundige vraagstukken die in Brussel aan de orde waren. De discussies hierover bleven echter vrij oppervlakkig. Doorgaans namen de leden het standpunt van hun voorzitter over, zoals in het geval van de heraanleg van de Warandeborg. Het Comité volgde Buls in zijn pleidooi voor het behoud van de poortgebouwtjes die de straat aan de benedenkant versmalen. De Stad wilde die immers afbreken om de straat recht te trekken. De werkelijke discussie over dit project werd echter bij de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten gevoerd. Buls stond er lijnrecht tegenover Victor Horta en moest uiteindelijk het onderspit delven (24).

Toen Buls in 1910 *L'isolement des vieilles églises* publiceerde, werd ook een mogelijke herinrichting van het Sint-Goedeleplein op het Comité besproken (25). Er bestond immers een plan om het gedeelte van het Sint-Goedeleplein dat zijn middeleeuws tracé behouden had, meer bepaald tussen de Kanselarijstraat en Treurenberg, te doorbreken door een verlenging van de as van de Koloniënstraat en de Wetstraat in een rechte lijn tot aan het Sint-Goedeleplein. Hierdoor zouden de historische context rond de kerk en het pittoreske karakter van het plein verder verloren gaan. Die waren immers al sterk gewijzigd door de aanleg van het Sint-Goedelevoorplein en de bouw van de Nationale Bank. Een verdere aantasting van het historische stratenpatroon rond de Sint-Michielskathedraal was voor Buls volkomen onaanvaardbaar. Bovendien, zo stelde Buls, zou deze ingreep van aan de Koningstraat wel een perspectiefzicht op de Kathedraal creëren, maar in omgekeerde richting slechts een grote leegte opleveren. Toen Buls dit voorlegde aan het Comité, vond enkel Victor Tahon dat ook dit deel van het oorspronkelijk kader van de kerk aan de nieuwe verkeersnaden opgeofferd kon worden. De overige leden schaarden zich achter Buls. Op verzoek van het Comité liet het stadsbestuur enkele maanden later haar plannen varen (26).

▼ Ter Kamerenabdij, kloostergang, foto genomen vóór 1912 (SAB, IF-C4389, foto CEVB)

De banden tussen het Comité en de SRAB bleven hecht in de periode van Buls' voorzitterschap. Beide organisaties schaalden zich meermaals achter hetzelfde doel. De contacten met andere organismen, in het bijzonder de Koninklijke Commissie voor Monumenten, bleven daarentegen beperkt. Een verklaring kan zijn dat de KCM en het CEVB voor 1912 geen gemeenschappelijke leden hadden. Alleen Joseph Caluwaers, die in 1908 toetrad tot het CEVB, was vanaf 1911 ook briefwisselend lid voor Brabant van de KCM. Slechts in enkele dossiers vonden de KCM, die zich nog steeds vooral met de grote monumenten bezighield, en het CEVB, dat vooral met kleiner erfgoed begaan was, raakpunten. Dit was onder meer voor het behoud van de Ter Kamerenabdij. Na Des Marez' pleidooi voor het behoud van de kloostergang, klasseerde de Koninklijke Commissie dit gebouw als aanvulling op de klassering van de overige gebouwen in 1907. Ook toen het Comité in 1912 het behoud van de bedreigde gevel van de voormalige abdij van Coudenberg in de Naamsestraat had gevraagd, werd die in het volgende jaar door de Koninklijke Commissie in geklasseerd (27).

Het CEVB blijkt het gebrek aan een nauwere samenwerking met de Commissie echter als een gemis te hebben gevoeld. Immers, in januari 1912 werd een deelcomité samengesteld, bestaande uit Buls, Jacqmain, Tahon, Des Marez en Smets met als veelzeggende naam '*Sous-Commission chargée d'élaborer un projet de réorganisation de la Commission Royale des Monuments*'. Uit het enige bewaarde verslag van dit deelcomité blijkt dat Buls voorstander was om de KCM open te stellen voor vertegenwoordigers van 'andere artistieke en wetenschappelijke verenigingen'. Daarbij had hij hoogstwaarschijnlijk ook zijn eigen comité in gedachten (28). Hij wees ook op de noodzaak een sectie Landschappen toe te voegen aan de KCM. Die hervorming was op dat moment reeds volop in de maak en werd enkele maanden later een feit. Aangezien hij zich ook in dit domein al verdienstelijk had gemaakt, onder meer in de *Ligue des Amis de la Forêt de Soignes* en in de *Société nationale pour la protection des sites et monuments*, werd Buls van bij aanvang lid van de sectie Landschappen en was hij hiermee het eerste lid van het Comité dat in de centrale Koninklijke Commissie voet aan wal zette. Beide instanties zouden echter vooral na de oorlog meer toenadering tot elkaar zoeken.

Charles Buls overleed net voor de Eerste Wereldoorlog uitbrak, op 13 juli 1914. Na zijn dood kwam het Comité nog één maal samen, op 30 juli.

De activiteiten zouden voor drie jaar opgeschort worden. Reden hiervoor was niet alleen het overlijden van Buls, maar ook de ballingschap van burgemeester Adolphe Max, de nieuwe voorzitter van het CEVB, die in oktober 1914 naar Duitsland gedeporteerd werd, een lot dat later ook de schepenen Maurice Lemonnier en Emile Jacqmain te beurt viel. Bovendien verbood de bezetter het nemen van foto's op de openbare weg, zodat de fotoreportages niet voortgezet konden worden.

DE INVENTARISATIE EN HET BEHOUD VAN DE HISTORISCHE BINNENSTAD

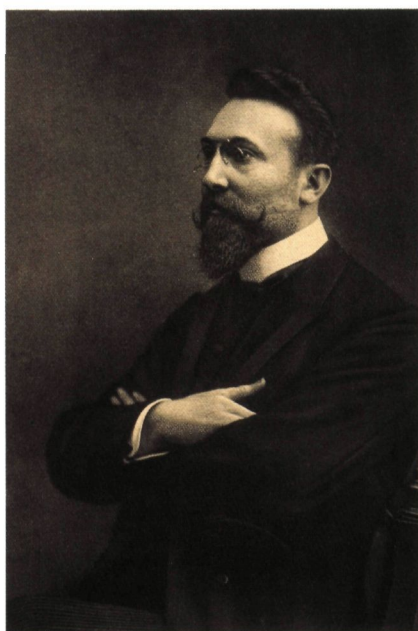
Op 17 juli 1917 hervatte het Comité zijn activiteiten onder het voorzitterschap van schepenen Louis Steens, die burgemeester Adolphe Max tijdens zijn ballingschap in Duitsland verving.

Het Comité kwam, bijna dag op dag, drie jaar lang niet meer samen, maar dit betekende niet dat de onderzoeksactiviteiten volledig waren stilgevallen. Enkele leden bleven zich intensief met de problematiek van het behoud van het 'Oude Brussel' bezighouden, meer bepaald Guillaume Des Marez. Hij stelde tijdens de oorlog een beschrijvende lijst op van de interessante gevels van de Vijfhoek. Deze lijst was een herziening van de eerste inventaris campagne die vanaf 1904 werd doorgevoerd. Intussen waren reeds vele gevels afgebroken. Des Marez' lijst, die veel uitgebreider was dan de vorige, werd bovendien aangevuld door Georges Smets, die tijdens de oorlog eveneens inventarisatiewerk verrichtte. Des Marez verduidelijkte het doel van de lijst in een verslag dat aan het College van Burgemeester en Schepenen van Brussel gericht

▼ Ter Kamerenabdij, trap van de tuinterrassen, s.d. (voor 1912). (SAB, IF-C4378, foto CEVB)

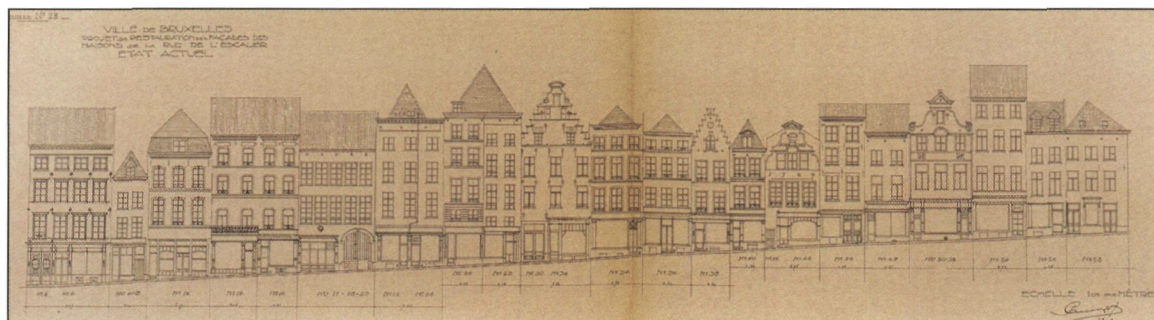
◀ Guillaume Des Marez, maart 1909 (SAB, IF-M2196)

was en dat later ook aan het CEVB werd voorgelegd (29). Hij bouwde grotendeels verder op het ideeëngoed van Buls. Hij beklemtoonde het belang van het behoud van de historische context rond de belangrijke monumenten en van het historische stadsweefsel met zijn karakteristieke straten en gevels. Dit was in het verleden immers al veel te vaak aangetast door afbraak, het rechte trekken van de rooilijnen en ondoordachte verbouwingen. Met dit laatste doelde hij, net als Buls, vooral op de neoclassicistische aanpassingsgolf die Brussel in de eerste helft van de 19de eeuw overspoelde. Het behoud van de interessante gevels – van interieurs werd nog op geen enkel moment gesproken – kon op verschillende manieren verzekerd worden: door het bepalen van erfdienstbaarheden, zoals dit voor de Grote Markt was gebeurd, door systematisch overleg met eigenaars en architecten bij verbouwingen en restauraties, door het eventueel toekennen van beperkte subsidies en tenslotte ook door het sensibiliseren van de publieke opinie. Des Marez pleitte ook voor reconstructies of historiserende nieuwbouw, waar het ‘pittoreske kader’ verdwenen was. De zone rond de Grote Markt moest prioritair behouden blijven. Daarvoor moest heel het gebied tussen Zuidstraat, Grasmakmarkt, Spoormakersstraat en Lombardstraat als het ware een grote beschermingszone worden, waar elke bouw aanvraag nauwgezet moest worden bestudeerd en voorgelegd aan de stadsarchivaris en het Comité. Des Marez’ inventarislijst vermeldde de gebouwen binnen deze zone dan ook niet meer afzonderlijk, aangezien hun behoud, althans volgens hem, niet meer in vraag

werd gesteld. De lijst gaf wel een overzicht van alle overige interessante gevels in de Vijfhoek en diende als referentie om de aanvragen tot afbraak of verbouwing te evalueren, op basis van een verslag van de technische dienst van de stad en van haar archivaris. Des Marez was overigens zelf van mening dat niet alle gebouwen die erin waren opgenomen per se behouden moesten worden. Bij afbraak kon men zich op de lijst beroepen om waardevolle fragmenten alsnog te recupereren of te fotograferen.

In de oorlog had ook stadsarchitect François Malfait zich actief beziggehouden met het behoud van de historische stadswijken. Malfait werd in 1912 hoofd van de dienst Architectuur van de Stad. In 1913 kreeg hij van schepenen van Openbare Werken Lemonnier de opdracht een architectuurstudie te maken over het behoud en de restauratie van de ‘oude Brusselse gevels’. Gezien zijn betrokkenheid bij deze thematiek, werd hij in juli 1917 lid van het CEVB, waar hij onmiddellijk een toonaangevende rol speelde. Tijdens de eerste oorlogsjaren maakte hij opmetingsplannen van de gevels van verschillende straten rond de Grote Markt (30). In oktober 1918 diende hij een nota over dit project in bij het schepencollege, die verschillende raakpunten met de voorstellen van Des Marez vertoonde. In vier hoofdlijnen schetste hij de prioriteiten bij het behoud van de historische stadskern. Eerst moest de restauratie van de Grote Markt vervolledigd en waar nodig ‘gecorrigeerd’ worden. Bij de 19de-eeuwse restauraties was immers niet overal rekening gehouden met het oorspronkelijk materiaalgebruik. Ook waren er elementen toegevoegd die niet met de originele toestand overeenstemden. Malfait vond dergelijke ingrepen niet langer veroorloofd binnen de gangbare restauratiepraktijk: *‘Celui qui restaure n’a pas la liberté de donner libre cours à ses préférences, ni d’innover ou de modifier par l’amour du pittoresque. Il doit s’attacher à reproduire scrupuleusement ce qui existait et il ne lui est pas permis de soustraire à cette loi, que lorsqu’il a nécessité absolue ...’*. Ook hij pleitte voor het integrale behoud van de onmiddellijke omgeving van de Grote Markt. Maar de lokale behoeften, in het bijzonder die van de handel, mochten niet belemmerd worden. De restauraties moesten dan ook pas vanaf de eerste verdieping worden toegepast, zodat handelaars ongehinderd uitstalramen konden aanbrengen. Ook volgens Malfait hing de kans op slagen van een dergelijk conservatie- en restauratieprogramma grotendeels af van het overleg met de eigenaars. Zij zouden, als compensatie voor de restauratie van hun gevel, op bepaalde toegevingen van de Stad kunnen rekenen, bijvoorbeeld voor uitbrei-

Opmetingsstaat van
de Trapstraat
nr. 2-58 door
François Malfait,
1919
(SAB-NPP B22)

dingen aan de achterkant van hun woning. In enkele gevallen, maar eerder als uitzonderingsmaatregel, konden ook subsidies toegekend worden.

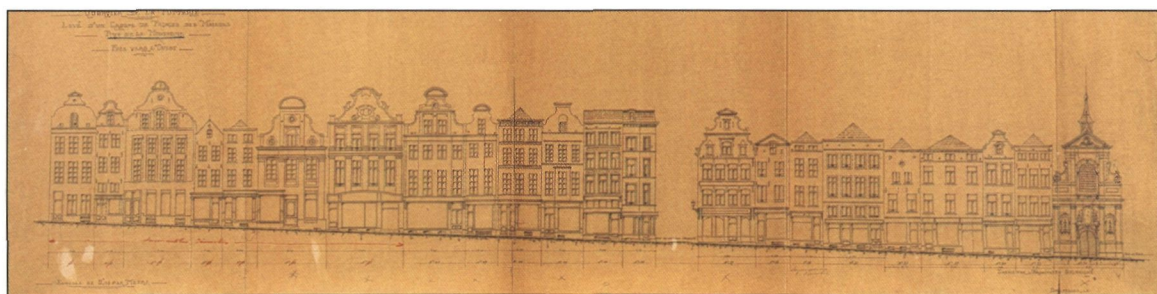
Buiten de zone rond de Grote Markt moest het behoud van de oude gevels worden beperkt tot de historische handelsassen die de stad doorkruisten van de Hallepoort tot de Grote Markt en van de Vlaamsesteenweg tot en met de Grasmarkt. Tenslotte pleitte hij voor de afschaffing van de 19de eeuwse Koninklijke Besluiten voor het rechte trekken van de rooilijnen. Die vormden een belangrijke bedreiging voor het oude stadsweefsel en waren bovendien in veel gevallen overbodig geworden door de aanleg van nieuwe straten (31).

Dit grootschalige project werd echter nooit volledig uitgewerkt of gerealiseerd. Wel maakte Malfait veel later, rond 1940, een aantal voorstudies voor gevelrestauraties, waarvan hij in de oorlogsjaren de bestaande toestand had opgetekend. Uit deze ontwerpen blijkt dat hij het inderdaad geen probleem vond om het gelijkvloers van historische panden op te offeren voor – banale – winkelatalages. Bovendien veroorloofde hij zich, in tegenstelling tot wat hij vroeger gesteld had, de vrijheid om allerlei elementen te wijzigen of toe te voegen om het 'historische' gehalte van de gebouwen te verhogen. Hij keerde in zijn restauratieprojecten ook stevast terug naar een zogenaamd oorspronkelijke toestand waarbij de latere neoclassicistische verbouwingen werden weggewerkt.

De verslagen van Des Marez en Malfait werden door het Comité besproken en goedgekeurd op de

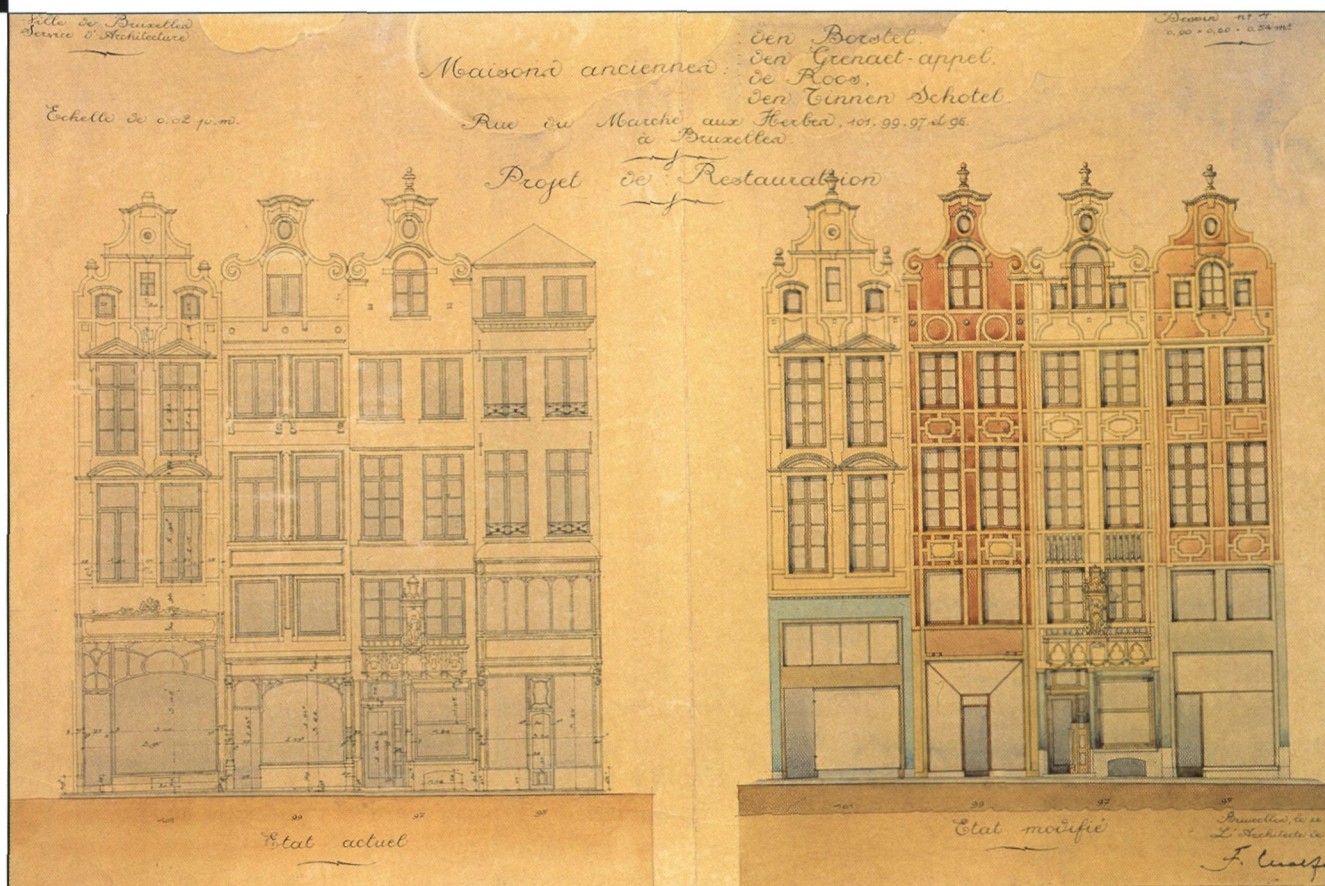
zittingen van 2 oktober 1917 en 11 maart 1919. In een aanvullende nota over deze problematiek onderschreef Caluwaers enkele van hun ideeën, onder meer over het behoud van de bestaande rooilijnen in de historische stadskern. Toch uitte hij kritiek op de door Des Marez aangemoedigde reconstructies en historiserende nieuwbouw. Deze 'fantaisistische' kopieën en pastiches waren er volgens hem alleen op gericht het pittoreske aspect te vergroten. Hij pleitte daarentegen voor invulling met eigentijdse architectuur, wat bij Des Marez niet in goede aarde viel (32). Ook de rest van het comité bleef de toepassing van reconstructies en historiserende architectuur nog lange tijd steunen. Daardoor kwam het in de volgende jaren meermaals in botsing met andere organisaties.

Na de oorlog werden naast Malfait nog enkele nieuwe leden verwelkomd in het Comité. Eind 1917 waren dat architect Paul Saintenoy, Jos Destrée en Charles Pergameni, adjunct-archivaris van de stad. In november 1918 kwam kunstschilder Charles-Léon Cardon er nog bij. Zowel Cardon als Saintenoy waren ook lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen. Vooral Saintenoy trachtte de banden tussen de Commissie en het Comité aan te halen. Hij was al lang actief in de monumentenzorg, onder meer vanuit de SRAB en de *Société centrale d'Architecture de Belgique* (SCAB), waar hij vanaf 1887 pleitte voor een efficiënte monumentenzorgwetgeving in België. Het 'statuut' van het erfgoed lag hem ook

Opmetingsstaat van
de Bergstraat
nr. 21-63 door
François Malfait, s.d.
(SAB-NPP B22)

▲
Restauratieproject
voor de Grasmarkt
95-101, François
Malfait, 22/08/1939
(SAB-NPP B22)

binnen het CEVB na aan het hart. Hij stelde het Comité voor om zelf een lijst van gebouwen in Brussel-stad, gebaseerd op de inventarisatiecampagnes, ter klassering voor te leggen aan de KCML. Op het ogenblik plande de KCML immers een herziening van de klasseringslijst die ze in 1914 had opgesteld (33). Het Comité was echter weinig enthousiast. Vooral Malfait was ertegen gekant, omdat zo'n lijst het gemeentebestuur zou blootstellen aan *'une véritable exploitation de la part des propriétaires, qui demandent l'autorisation de transformer l'immeuble signalé à l'attention du public et se font allouer des indemnités pour renoncer à leur projet'* (34). Enkele maanden later, in februari 1918, vroeg de KCML rechtstreeks aan het CEVB om haar een aanvullende klasseringslijst voor te leggen. Ook nu was Saintenoy de enige voorstander. De KCML zou de nieuwe klasseringslijst pas in 1926 uitgeven en vroeg toen andermaal de medewerking van het CEVB. Het Comité stelde aanvankelijk een subcommissie samen, bestaande uit Des

Marez, Malfait, Saintenoy en Smets, om dit te onderzoeken, maar dit bleef nogmaals zonder gevolg. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat het aantal klasseringen dat de KCML in Brussel doorvoerde voor de invoering van wet op het behoud het van Monumenten en Landschappen van 7 augustus 1931, erg beperkt bleef. Voor de stad Brussel waren er in 1931 amper een vijftigtal monumenten geklasseerd (35). Eenmaal de nieuwe wet in voege was, riep Saintenoy het Comité opnieuw op om een lijst op te stellen van alle gebouwen die in Brussel voor een wettelijke bescherming in aanmerking kwamen. Ditmaal had niemand van het CEVB hier nog bezwaar tegen. De wettelijke plichten en rechten die nu aan de 'klasseringen' verbonden waren, hadden de vroegere tegenstanders blijkbaar overtuigd. De opdracht werd trouwens toevertrouwd aan Malfait, voordien de hevigste tegenstander. Toen Malfait op de zitting van 8 december 1931 een eerste, voorlopige lijst aan het Comité voorlegde, stelde hij onmiddellijk ook de vraag naar een eventuele tijdsbegrenzing voor de gebouwen die in de definitieve lijst zouden worden opgenomen. De nieuwe wet voorzag dat immers nergens. Burgemeester Adolphe Max, die nog steeds voorzitter was, vond dat het Comité alleen gebouwen

ter bescherming kon voorstellen die binnen zijn specifieke interessesfeer vielen en dus voldoende oud waren. Voor bescherming van de recentere bouwkunst zou het College, aldus Max, wel andere bronnen raadplegen. Saintenoy pleitte er dan weer voor de grens voldoende hoog te leggen, op 1880. Na ieders standpunt te hebben gehoord, kwam het Comité tot een compromis: er zouden geen gebouwen van voor 1840 ter bescherming voorgesteld worden (36).

De herziene lijst van te beschermen gebouwen, die Malfait in 1935 aan het Comité voorlegde, bleek veel te uitgebreid. Ze telde meer dan 100 interessante oude gevels. Na een inperking tot 262 gevels, bleek dit aantal nog te hoog (37). Maurice Van Ysendyck, sinds 1922 lid van het Comité en op dat ogenblik ook briefwisselend lid van de KCML, drong aan op een nieuwe selectie. Daarmee zou gehoor worden gegeven aan een richtlijn van de minister van Openbaar Onderwijs, die had aangedrongen op een strengere behandeling van de beschermingsvoorstellen. Het aantal aanvragen tot bescherming was sinds de invoering van de wet immers te hoog opgelopen (38). De lijst van te beschermen gevels in privé-bezit werd hierop ingekort tot 102 huizen. Naast de gevels van particuliere woningen, bevatte de definitieve lijst van beschermingsvoorstellen, die het Comité op 4 juni 1935 goedkeurde, ook de gebouwen die reeds voor de wet van 1931 geklasseerd waren. Gebouwen die eigendom waren van de Staat en diegene die reeds door erfdiensbaarheden werden beschermd, werden uit de lijst geweerd (39). Merkwaardig genoeg

werd bij de definitieve lijst geen rekening gehouden met de beslissing van de bevoegde Minister, van 1 juni 1934, om niet langer private eigendommen te beschermen (40). Door deze beslissing was de lijst van het Comité, die voornamelijk private huizen bevatte, reeds op voorhand zodanig uitgehold dat ze voor het behoud van de 'oude gevels' nog weinig belang had. Het zou overigens nog zeer lang duren voor er binnen de Brusselse Vijfhoek wettelijke beschermingen doorgevoerd werden van de nog bewaarde huizen die het Comité had voorgedragen. Zo werden de gevels en bedakingen van de gildehuizen van de Grote Markt pas in 1977 beschermd, en voor de straten errond werd de procedure pas in september 2000 ingezet. Hiermee zullen de – nog bewaarde – huizen, die het Comité reeds in 1935 ter bescherming aandroeg, pas 65 jaar later officieel als 'monument' worden erkend.

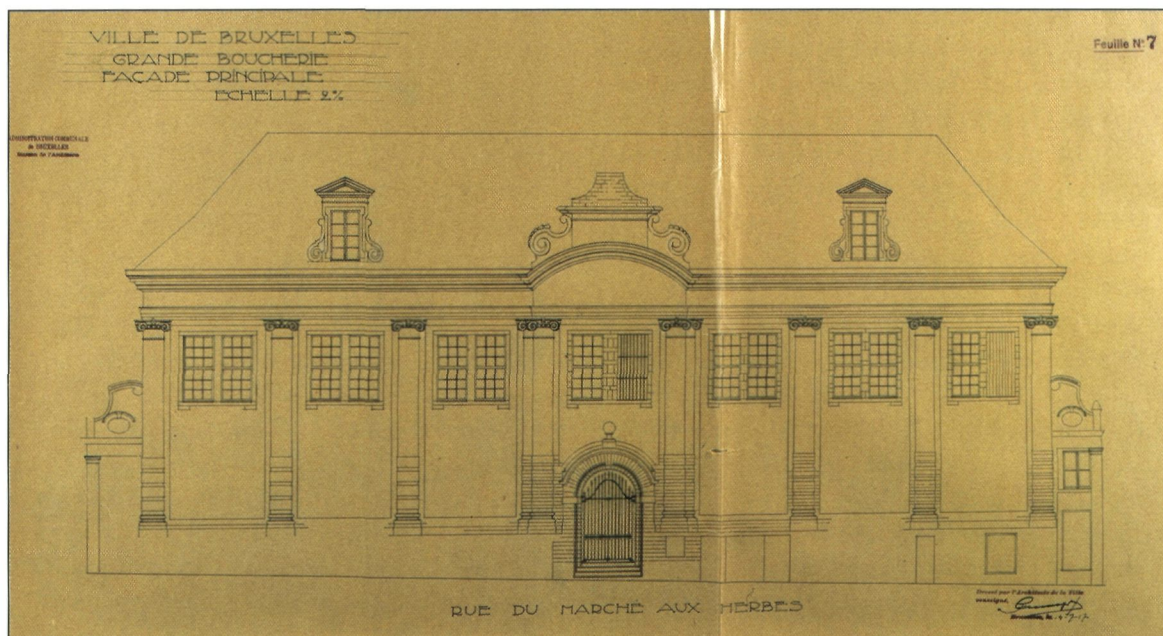
DE STELLINGNAME VAN HET CEVB IN HET RESTAURATIEDEBAT

Ook tijdens het interbellum volgde het Comité enkele belangrijke restauratiedossiers en intervenieerde het bij de bevoegde overheden om bepaalde gebouwen te behouden. Hierdoor raakte het Comité verwikkeld in de discussies over een aantal hete hangijzers binnen de Brusselse monumentenzorg. Vooral het debat over de reconstructie van het Vleeshuis en een transformatieproject voor de gebouwen aan het Koningsplein, deden de gemoe- deren hoog oplopen, in het bijzonder tussen het

◀ Het voormalig Vleeshuis of 'la Grande Boucherie' aan de Grasmarkt, s.d. (voor 1917) (SAB, IF-C3528, foto CEVB)

▲
Opmetingsplan van
het Vleeshuis,
toestand voor de
instorting, François
Malfait, 14/07/1917
(SAB, NPP 94)

Comité en de *Société centrale d'Architecture de Belgique*.

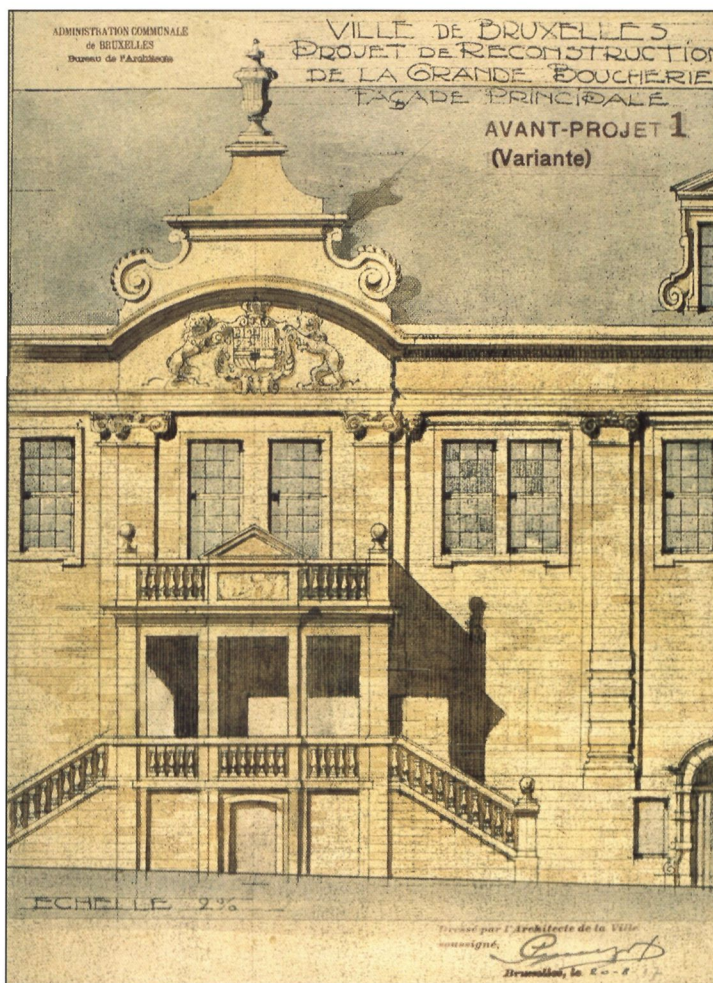
Het voormalige Vleeshuis, of de 'Grande Boucherie' aan de Grasmart, een barok gebouw uit 1697 toegeschreven aan architect De Bruyn, werd al voor de Eerste Wereldoorlog als een waardevol gebouw erkend. Het kwam voor op de eerste inventarisatielijst van het Comité en werd in 1913 door de KCML geklasseerd in de tweede klasse van burgerlijke gebouwen. Dit laatste gebeurde op voorstel van de SCAB, die het gebouw ook in haar tijdschrift *L'Emulation* onder de aandacht bracht (41). Naast de architecturale en historische waarde werd vooral de ligging in de onmiddellijke nabijheid van de Grote Markt als een argument voor het behoud aangehaald.

Het gebouw stond echter al lange tijd leeg en was voor de oorlog al erg vervallen. Er moest dringend worden ingegrepen om het behoud te verzekeren, maar de vele eigenaars – naar verluidt 180 – bereikten hierover geen overeenkomst. De ingewikkelde eigendomsstatus maakte het voor de Stad Brussel ook moeilijk om het gebouw zelf aan te kopen. Bovendien aasden bouwpromotoren en speculanten op het terrein dat, na afbraak, interessante perspectieven voor nieuwbouw zou bieden. Tenslotte was dit gebouw bij de Brusselaars zelf

weinig bekend en bemind. Het was immers nauwelijks zichtbaar achter de talrijke publiciteitsaffiches die de gevels bedekten. In 1917, op 9 mei rond zes uur 's avonds, zoals Des Marex het nauwkeurig optekende, werd de aanslepende verwaarlozing het gebouw fataal en stortte het grotendeels in (42). De KCML reageerde onmiddellijk en spoorde de Stad aan het gebouw – of wat er van overbleef – zo snel mogelijk aan te kopen en te 'restaureren'. Malfait voerde hierover de besprekingen met de Koninklijke Commissie. In juni bracht hij de Commissie het geruststellende nieuws dat het gemeentebestuur inderdaad bereid was het gebouw te onteigenen om er een annex van het gemeentemuseum onder te brengen. De KCML drong erop aan dat het Vleeshuis in zijn oorspronkelijke toestand zou worden hersteld, tenminste toch het exterieur. Dit zou onder meer de reconstructie inhouden van het bordes, dat reeds in 1852 was afgebroken. Het gebouw kon ook enkele meters achter de bestaande rooilijn worden heropgebouwd om, indien nodig, de Grasmart te verbreden. Het voorstel om het gebouw in zijn 'oorspronkelijke toestand' te reconstrueren kreeg ook steun van Adolphe Max, burgemeester in ballingschap, die de interim-schepen van Openbare Werken Bauwens hierover aan schreef vanuit Duitsland. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat het Comité, waarvan Max nog steeds officieel voorzitter was, zich ook achter de 'historische' reconstructie schaarde. Malfait kon de plannen hiervoor reeds in de zomer van 1917 voorleggen (43).

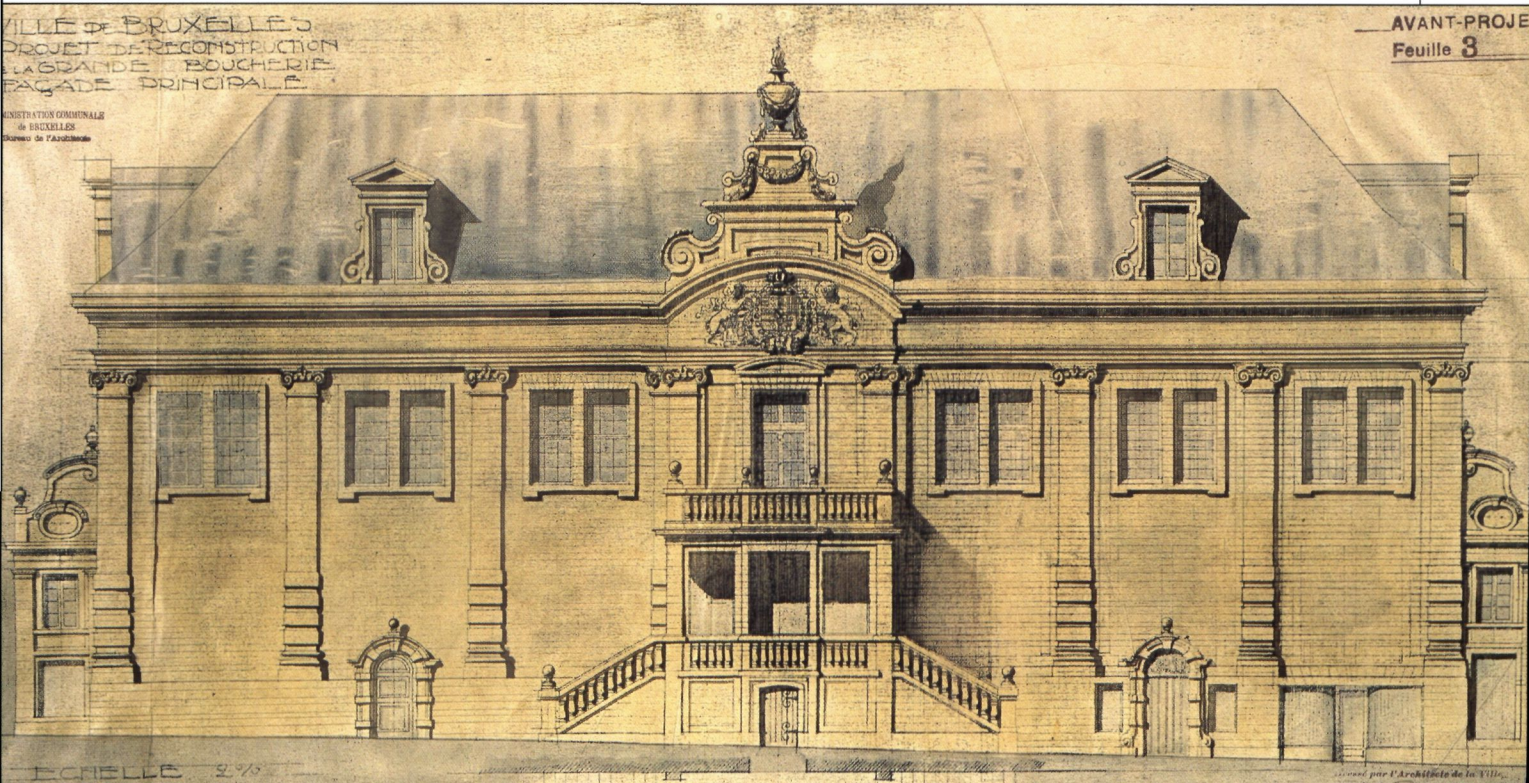

Een definitieve beslissing om dit project uit te voeren, bleef echter uit, en enkele jaren later kwam het vanuit verschillende hoeken zwaar onder druk te staan. In 1920 werd de reconstructie van het Vleeshuis door een uiterst nipte meerderheid weggestemd op de gemeenteraad. Het gebouw was intussen overigens om veiligheidsredenen volledig afgebroken, waarbij de belangrijkste architectuurfragmenten zorgvuldig werden bewaard. Onmiddellijk na de beslissing van de gemeenteraad organiseerde de SCAB een conferentie waar voor- en tegenstanders van de reconstructie, het CEVB en enkele leden van de SCAB, hun standpunten konden verduidelijken. Het Comité, vertegenwoordigd door Victor Tahon en Malfait, bleef de reconstructie verdedigen. Echt doorslaggevende argumenten bracht het niet aan, maar het vond dat de Stad een voorbeeld moest stellen om de eenheid rond de Grote Markt te behouden. Paul Bonduelle, voorzitter van de SCAB, en haar leden Alexis Dumont en Eugène Dhuicque, verzetten zich hevig tegen het project. Ze verweten de Stad Brussel jarenlang niet te hebben ingegrepen tegen de verwaarlozing en dit nu te willen rechtzetten door een zogenaamde reconstructie. Vooral Dhuicque kantte zich tegen deze achterhaalde conservatiepraktijk, die in andere landen reeds was afgeschreven: *'L'orateur (Dhuicque) se déclare effrayé de la facilité avec laquelle on taille chez nous dans les quartiers historiques d'une ville. On abat du vrai vieux et on dépense ensuite des sommes considérables pour faire du faux vieux.'* (44) De SCAB en het CEVB stonden lijnrecht tegenover

▲▼
Project voor de
reconstructie van
het Vleeshuis van

Fr. Malfait,
1919 + variante
(SAB, NPP 94)

elkaar. De KCML sloot zich aan bij het standpunt van het CEVB. Samen vroegen ze het gemeentebestuur op zijn beslissing terug te komen en het Vleeshuis alsnog naar de plannen van Malfait herop te bouwen.

De discussie werd voortgezet op een tweede conferentie van de SCAB in maart 1920. Nu verdedigde Guillaume Des Marez het standpunt van het CEVB en de SRAB, die zich achter het wederopbouwproject bleven scharen. Volgens Des Marez was dit nog steeds de enige juiste optie om het karakter van de Grote Markt te vrijwaren. De kritiek als zou het om geschiedvervalsing gaan, wees hij van de hand. Ook andere ingrijpende restauraties, zoals die van het Brusselse stadhuis, konden immers nog steeds op 'bewondering' rekenen. Volgens hem kwam een reconstructie, waarbij de vier muren van het gebouw in een keer herbouwd werden, op hetzelfde neer als een restauratie die stapsgewijs tot hetzelfde effect zou leiden. Dit laatste lokte opnieuw hevige reactie uit van Dhuicque: *'une restauration qui consiste à remplacer un mur ancien par un mur moderne, est une mauvaise restauration, car 'restaurer' ne veut pas dire 'reconstruire'*. Bovendien wees hij erop dat ook de verplaatsing van het gebouw achter de rooilijn een vervalsing inhield en dat onvoldoende betrouwbare iconografische bronnen het oorspronkelijke gebouw documenteerden. Men zou dus wel een beroep moeten doen op de fantasie (45). Dhuicque pleitte dan ook voor een eigentijdse invulling van het terrein met respect voor de bestaande proporties.

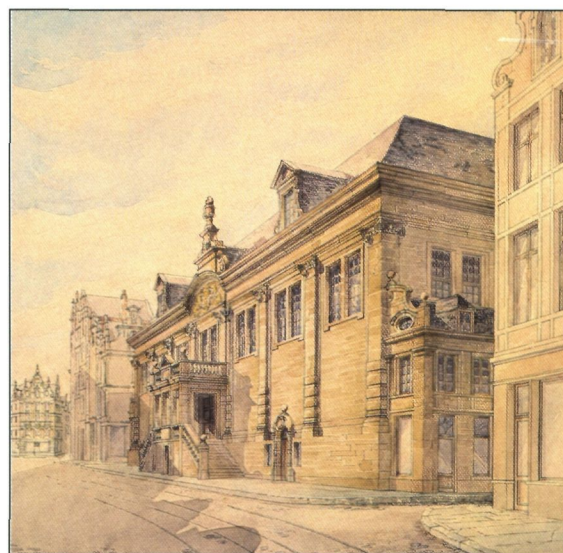
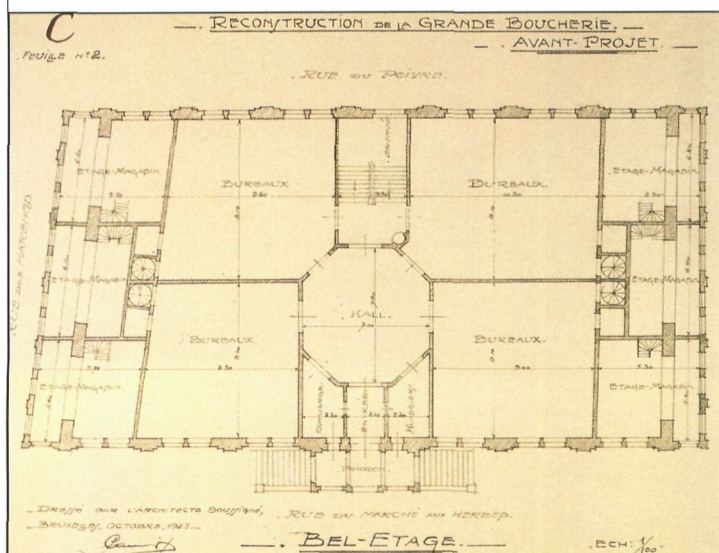
De laatste interpellant op deze conferentie, Joseph Caluwaers, die lid was van zowel het CEVB als de SCAB, nam een gematigder standpunt in. Op de

eerste plaats moest de bestaande rooilijn van de Grasmarkt behouden blijven, waarmee hij teruggreep naar ideeën van Buls. Voor de bebouwing sprak hij zich uit tegen een slaafse *'reconstruction à l'identique'*, wat hij vroeger reeds ten overstaan van het Comité verworpen had. De grote 'lijnen', het silhouet, van de historische architectuur konden wel behouden worden (46).

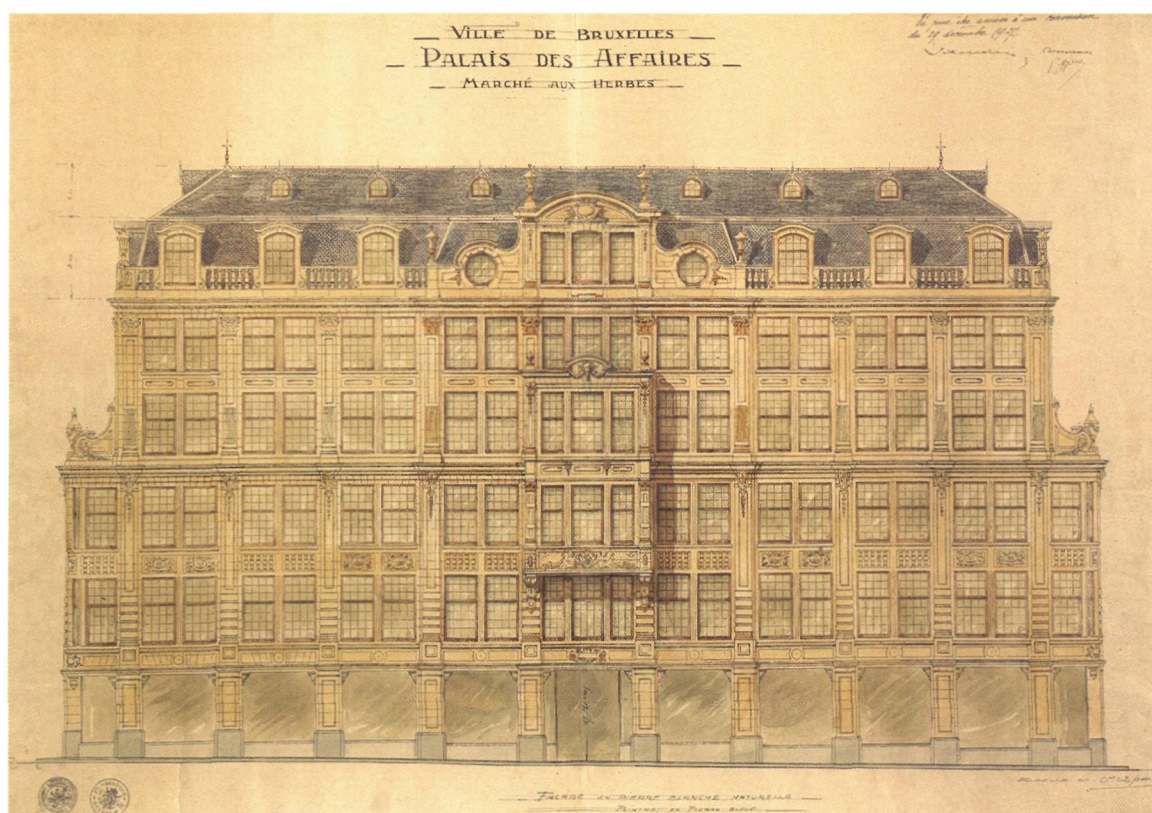
De conferenties hadden de standpunten niet veel dichter bij elkaar gebracht. De SCAB bleef voorstander van een eigentijds project. Ze stelde de Stad voor hier een wedstrijd rond te organiseren. Paul Bonduelle werkte zelf een project uit voor de aanleg van een plein omgeven door arcades en winkels op de plaats van het Vleeshuis (47). Het Comité en de KCML bleven even halsstarrig op hun standpunt staan.

In 1926 laaide de discussie een laatste maal op. Malfait had, met de steun van het CEVB, een nieuw ontwerp uitgetekend waarbij het heropgebouwde Vleeshuis als kantoor- en winkelruimte zou worden bestemd. Ditmaal kwam het protest tegen de reconstructie niet langer van de SCAB, maar van Victor Bourgeois. In naam van de *Société belge des Urbanistes et Architectes modernistes* veroordeelde hij de wederopbouw van het Vleeshuis nog in veel heviger bewoordingen. Het monument is dood, zo stelde hij, en mocht uit respect voor zijn nagedachtenis niet worden vervangen door een vervalsing. Een kopie zou immers het patina van het origineel missen en door haar nieuwe functie geen enkele band meer hebben met het verleden. Het zou slechts een pastiche zijn zonder enige historische betekenis. Het terrein moest voorbehouden worden aan een radicaal modern project. Het argu-

▼ Project voor de reconstructie van het Vleeshuis van Fr. Malfait, perspectieftekening en plattegrond, 1925 (SAB, NPP 94)

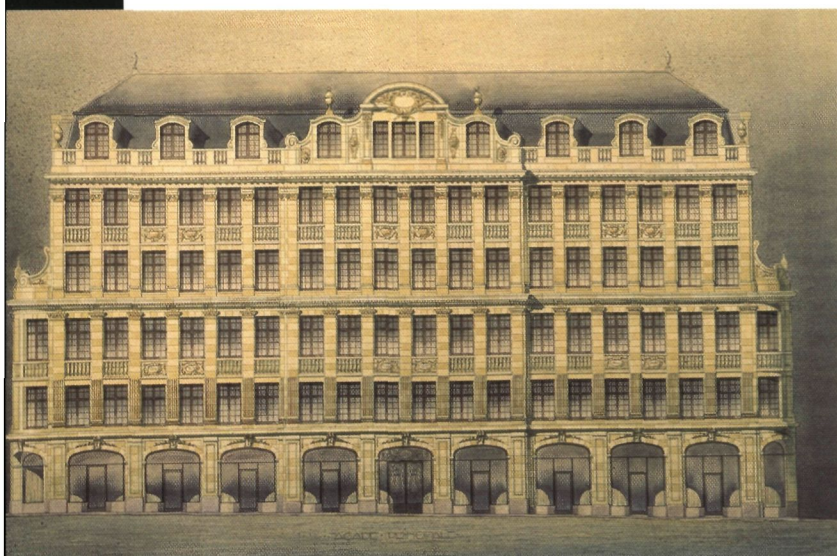
Ontwerp van Paul Saintenoy voor de bouw van het 'Palais des Affaires', s.d. (1927) (SAB NPP 94)

ment dat eigentijdse architectuur onverenigbaar zou zijn met het karakter van de Grote Markt, vond hij onaanvaardbaar. Bovendien moest de gelegenheid worden aangegrepen om de verkeerstechnische situatie van de Grasmarkt bij te sturen door ze recht te trekken en aldus de verbinding tussen hoog- en laagstad en het verkeer rond het Centraal Station te verbeteren. Hij meende immers dat de esthetische waarde die aan het historisch tracé van de Grasmarkt werd toegekend, overdreven en misplaatst was (48). Met dit laatste speelde hij in de kaart van bouwpromotoren die op het terrein een rendabel nieuwbouwproject wilden uitvoeren. Zo had de *Société belge d'Entreprises cinématographiques* al een aanvraag ingediend voor de bouw van een kantoorcomplex. Zij meende dat dit een economische heropleving van het stadscentrum zou teweegbrengen, een troef die het erfgoed niet had. Verenigingen die voor het erfgoed ijverden, zo stelden ze, moesten zich dan ook dringend van het secundair belang van hun activiteiten bewust worden (49). Toen de Stad dit hoogbouwproject voorlegde aan de KCML bleek zij haar strijdvaardigheid voor de heropbouw van het oude Vleeshuis verloren te hebben. Het CEVB liet zich daarentegen ook door Bourgeois niet van haar standpunt afbrengen. Uiteindelijk werd vanaf 1928 op de plaats van het Vleeshuis *Le nouveau Palais* opgetrokken, een neo-

barok handels- en kantoorgebouw ontworpen door Michel Polak. Geen van de beide extreme standpunten, noch dat van het CEVB voor een identieke historische reconstructie, noch dat van Bourgeois voor een radicaal modern gebouw, had het hiermee gehaald. Het ontwerp, dat zich ergens tussen beide ideeën in bevond, kreeg wel een gunstig advies van de KCML. Het Comité sprak geen oordeel over het nieuwe gebouw uit, maar zal ongetwijfeld deze pasticheachtige architectuur, geïnspireerd op het architecturale verleden, verkozen hebben boven de voorstellen van Bourgeois. Bovendien had ook Saintenoy kort voordien een project uitgewerkt dat helemaal in de lijn lag van dat van Polak.

Een andere reconstructie waar het CEVB zich in deze periode achter schaarde en die wel uitgevoerd werd, was die van de Gouden Huyve. Dit pand bevond zich aanvankelijk in de Stoofstraat, maar moest afgebroken worden voor de verlenging en de heraanleg van de Lombardstraat. Het werd in 1929 door de Stad gereconstrueerd tegen de Sint-Niklaaskerk, opnieuw naar plannen van Malfait. Dit project kreeg ook de volle steun van het CEVB, maar werd door de SCAB, meer bepaald door architect Robert Puttemans, zwaar op de korrel genomen (50).

▲
Ontwerp van Michel
Polak voor het
'Palais des Affaires',
s.d. (1928)
(SAB NPP 94)

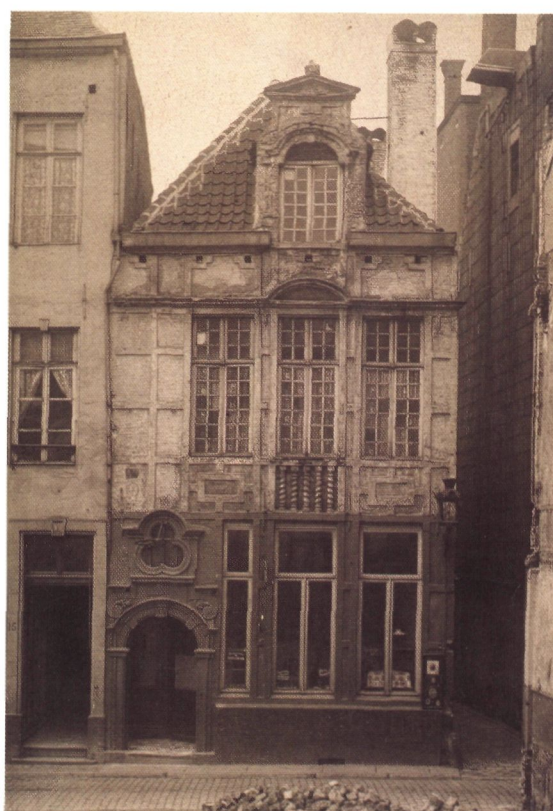
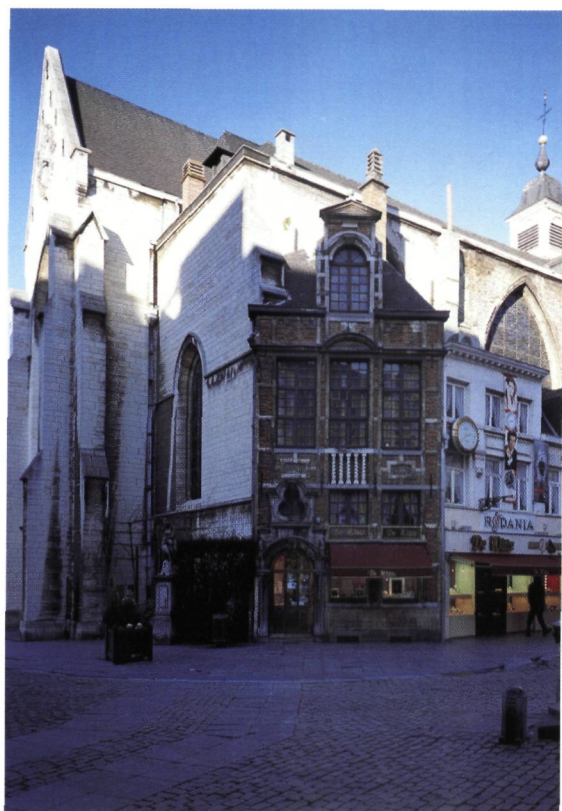

►
'Palais des Affaires',
huidige toestand
(foto O. Pauwels)

Een laatste confrontatie tussen het CEVB en de SCAB deed zich voor naar aanleiding van een transformatieproject voor het Koningsplein. Het Comité had vroeger al meermaals het gebrek aan eenheid en zorg voor het Koningsplein aan de kaak gesteld. In 1920 zag het zich echter genooddacht krachtig te reageren tegen een project dat een aanslag zou betekenen op de oorspronkelijke architectuur van het plein. Volgens dat project van architect Guillaume Hebbelynck, lid van de SCAB, zou-

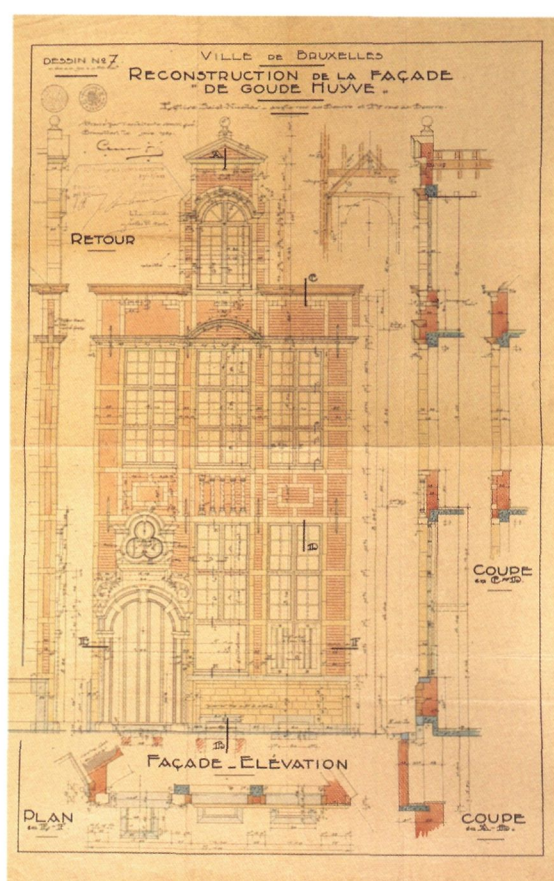
den alle rondboogvensters van het gelijkvloers van de gebouwen tot op de grond vergroot worden zodat het effect van een doorlopende arcade ontstond. Hebbelynck inspireerde zich hiervoor op de aanpassingen die aan de Place Vendôme in Parijs werden uitgevoerd. Vooral commerciële belangen hadden hier een rol gespeeld, met name beter zichtbare en grotere uitstalramen voor de handelszaken aan het plein (51). Opnieuw namen het Comité en de KCML samen stelling in tegen dit project, via hun beider lid Paul Saintenoy. In zijn verslag, dat zowel door het Comité als de Commissie onderschreven werd, legde hij de nadruk op de nog steeds geldende erfdienstbaarheden, die bij de bouw van het plein, vanaf 1775, aan de eigenaars werden opgelegd. Deze bepaalden dat geen enkele wijziging aan de gebouwen mocht worden toegebracht en moesten zo de eenheid van het classicistische plein waarborgen. Als nu een transformatie werd toegelaten voor veranderde functies – de oorspronkelijke herenhuizen waren bijna allemaal handelszaken en bankgebouwen – dan zou de weg vrij komen te liggen om bij iedere verandering in bestemming de gebouwen verder te wijzigen en aan te tasten (52). Hebbelynck reageerde op deze argumenten in een artikel in *L'Emulation*. Hij verweet Saintenoy zich te onderwerpen aan de '*religion des textes*' en blind te zijn voor de eisen en noden van de eigen tijd: '*Cet amour exagéré des vieilles choses et des souvenirs qui s'y rattachent devient ici de l'aveuglement et l'érudit, les yeux pleins de poussières du passé, ne perçoit plus les problèmes économiques des temps nouveaux*'. De erfdienstbaarheden waren volgens hem volledig achterhaald want opgesteld om het gesloten, 'prinselijk' karakter van deze wijk voor de hogere klassen te behouden. Nu dit geprivilegieerde karakter verdwenen was, kon men van de eigenaars niet langer verwachten dat ze de nadelen, de erfdienstbaarheden, nog aanvaardden. De functie van het plein was in de loop der tijd veranderd en dus moesten ook de gebouwen mee evolueren. Zoniet zouden de erfdienstbaarheden het 'doodvonnis' van het Koningsplein betekenen. Tenslotte verweet Hebbelynck de KCML ook dat ze zich voor de afkeuring van zijn project op juridische argumenten beriep, wat volgens hem buiten haar bevoegdheid viel; ze moest zich tot esthetische aspecten beperken (53). Ook ditmaal lieten het CEVB en de KCML zich niet uit hun lood slaan. De KCML liet Hebbelynck weten dat zijn project in geen geval aanvaard zou worden, ook uit esthetische overwegingen, omdat het evenwicht tussen de venster- en deuropeningen en de muurvlakken volledig verstoord zou worden. Weerom had Hebbelynck een lange repliek klaar,

◀ de 'Gouden Huyve',
oorspronkelijke
toestand in de
Stoofstraat, s.d.
(vóór 1929)
(SAB, IF-C3156)

◀◀ de 'Gouden Huyve',
huidige toestand
aan de Sint-Niklaas-
kerk, Korte Boter-
straat

◀ de 'Gouden Huyve',
reconstructieproject
voor de gevel van
Fr. Malfait,
juni 1929
(SAB, NPP B22)

◀ de 'Gouden Huyve',
opmetingsstaat van
de bestaande
toestand door Fr.
Malfait, 05/03/1929
(SAB, NPP B22)

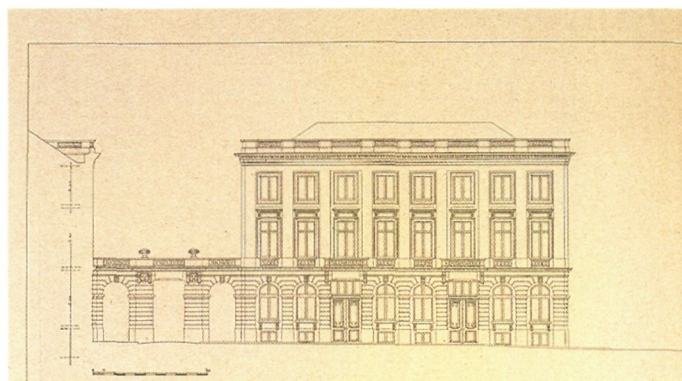

waarin hij de KCML verweet een star academisme te hanteren dat geen rekening hield met de ware constructieprincipes, meer bepaald de aanpassing aan klimaat en functie. De KCML besliste hierop deze welles-nietes discussie een halt toe te roepen, die volgens haar nooit had moeten plaatsvinden omdat ze voortvloeide uit eisen van zich tekortgedaan voelende eigenaars (54). Ook het CEVB bleef benadrukken dat er onder geen beding aan de architectuur van het plein geraakt mocht worden. De SCAB steunde Hebbelynck nog steeds en legde zijn project rechtstreeks voor aan de minister van Wetenschap en Kunst. Hij volgde echter het advies van de KCML en hiermee werd het Koningsplein, althans voor deze veranderingen, behoord.

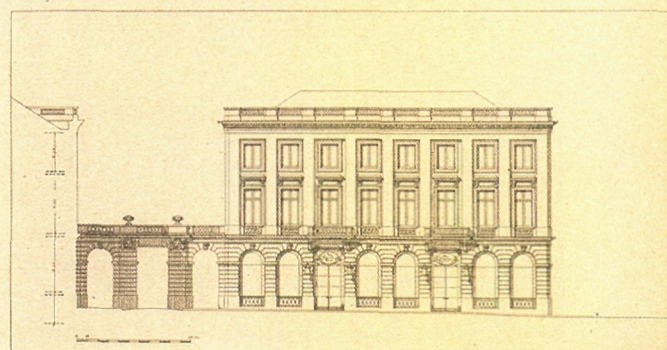
MAIS A QUOI SERT (ENCORE) LE COMITE DU VIEUX BRUXELLES?

Naast het inventarisatiewerk en de deelname aan het debat over behoud en restauratie, zette het Comité ook na de oorlog zijn fotocampagnes voort. In 1930 was de collectie opgelopen tot bijna 1400 foto's, maar nadien werden er alsmear minder genomen. Ook realiseerde het Comité steeds minder publicaties. Zoals vermeld gaf het nog de omvangrijke studie uit van Des Marez over de Isabella- en Terarkenwijk, maar andere belangrijke studies bleven uit. Wel werd vanaf 1926 jaarlijks een overzicht van de eigen activiteiten gepubliceerd (55).

Ongeveer gelijktijdig met het stilvallen van de fotocampagnes nam het aantal interventies bij het Stadsbestuur voor het behoud en de restauraties van historische panden, aan het einde van de jaren twintig opvallend af. Ook het aantal zittingen daalde merkbaar. De 'mededelingen' van de leden, korte uiteenzettingen over hun persoonlijk onderzoekswerk, werden daarentegen steeds talrijker en de onderwerpen steeds diverser. De architecturale ontwikkeling van de stad stond hierbij niet langer centraal, maar de meest uiteenlopende onderwerpen over de geschiedenis van Brussel kwamen aan bod, met bijdragen over beeldhouwkunst en tapijtkunst, historische feestelijkheden en evenementen en de oorsprong van straatnamen. Het Comité dreef hierdoor steeds verder af van haar vroegere doelstellingen. Dit werd op zeker ogenblik ook door enkele leden aangehaald. In november 1929 legde Louis Paris de vinger op de wonde met de vraag: *'Mais a quoi sert le Comité du Vieux Bruxelles?'* Ook Des Marez vond dat het Comité nog slechts een vage rol speelde. Belangrijke ingrepen die het erfgoed schaadden waren immers meer-

La Place Royale à Bruxelles. Face vers la Montagne de la Cour.

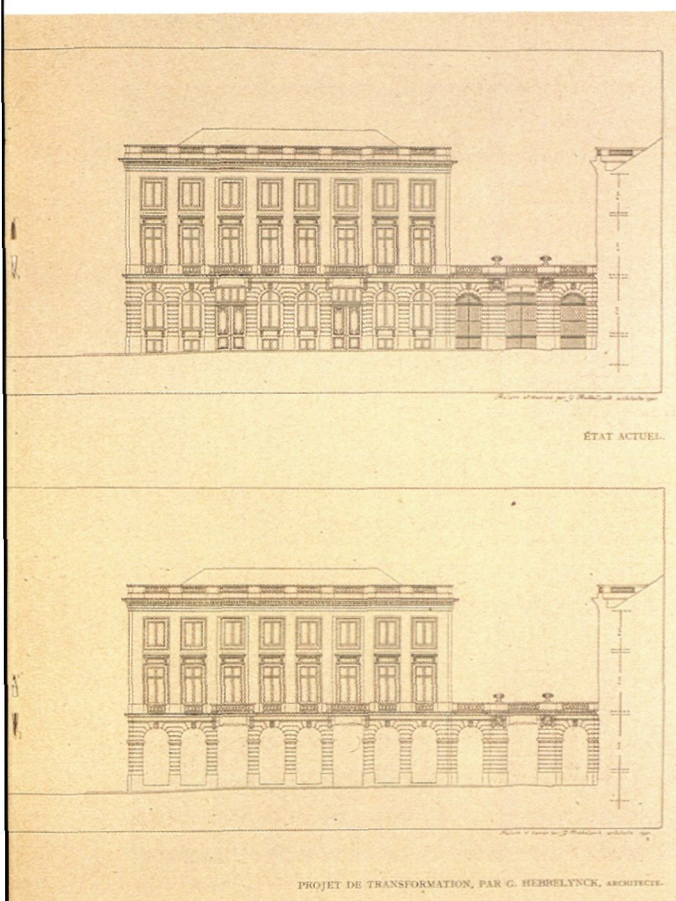

La Place Royale à Bruxelles. Face vers la Montagne de la Cour.

▲
Project van Guillaume Hebbelynck voor het Koningsplein, 1922
(uit L'Emulation, maart 1922, p. ??)

maals aan zijn aandacht ontsnapt en de Stad hield ook steeds minder rekening met de adviezen. Bovendien was de fotocollectie nagenoeg voltooid en hiermee was, aldus Max Fauconnier, die in 1925 Georges Smets als secretaris was opgevolgd, de allereerste doelstelling van het comité bereikt. Het bleek dus hoog tijd om zich te bezinnen over de bestaansreden en het programma opnieuw duidelijk te omschrijven. Des Marez opperde dat het Comité zich opnieuw moest concentreren op de verdediging van het Brusselse erfgoed. Naast de architectuur had hij ook het roerend erfgoed in gedachten, wat een nieuwe uitvalsbasis bood. Hij vond voorts dat de individuele mededelingen, die te algemeen geworden waren, herleid moesten worden tot thema's die rechtstreeks met het 'Oude Brussel' verband hielden. Paul Saintenoy was van mening dat het Comité zich tot een lokale Commissie voor Monumenten moest omvormen,

in navolging van de Gentse stedelijke Commissie voor Monumenten en Landschappen, om adviezen uit te brengen over zowel nieuwbouwprojecten, restauraties en het bepalen of wijzigen van rooilijnen (56).

Samen met de vraag naar de herziening van het programma werd ook die naar de verjonging en de opvolging van de leden gesteld. Hoewel sinds het einde van de oorlog enkele belangrijke nieuwe leden aangetrokken werden, zoals Maurice Van Ysendyck (vanaf 1922) en Arthur Cosyn (vanaf 1921), bleek dit niet voldoende om het Comité nieuw leven in te blazen.

Op 4 februari 1930 werd een nieuw programma goedgekeurd. De voltooiing van de fotocollectie bleef het eerste programmapunt, ook al was ze al vrijwel volledig. De publicaties in het kader van de globale studie die Buis voor ogen had gehad, bleven op het programma staan. Het derde programmapunt was nog steeds de opvolging van de restauraties en het behoud van 'oude huizen en monumenten'. Nieuw was dat het Comité zich, op voorstel van Saintenoy, ook wenste uit te spreken over nieuwbouwprojecten en de aanleg van nieuwe straten die een bedreiging voor de historische stad

konden vormen. Het vierde programmapunt werd geformuleerd als 'bijdragen aan de reconstructie van historische milieus van het Oude Brussel'. Deze vage omschrijving verwees onder meer naar een voorstel van Buyse om ambachtelijke ateliers uit het verleden opnieuw in het leven te roepen. Dit punt zou echter niet meer ter sprake komen. Het vijfde programmapunt omvatte tenslotte de persoonlijke 'mededelingen' van de leden. Ook hier bleef de omschrijving ruim: alle mededelingen die rechtstreeks verband hielden met het Oude Brussel waren welkom, zolang maar niet aan algemene geschiedenis en archeologie werd gedaan.

Het vernieuwde programma bracht geen werkelijke heropleving van het Comité meer teweeg. De fotocollectie werd met amper vijftig foto's aangevuld, onder meer van het Sint-Janshospitaal van Partoes, dat op het punt stond te verdwijnen, en van de wijk rond de Trapstraat, die voor de Noord-Zuidverbinding zou worden heringericht. Ook de publicaties kwamen niet meer van de grond. De interventies voor het behoud en de restauratie van het erfgoed werden slechts in beperkte mate hernomen. Sporadisch vroeg het Comité de Stad nog om bepaalde gebouwen te behouden, zoals het Herenhuis van Hoogvorst aan de Wolvengracht, en volgde het nog enkele restauraties zoals van de Sint-Elizabethkerk te Haren. Het opstellen van een lijst van te beschermen erfgoed was in dit kader een van de belangrijkste activiteiten geweest, maar bleef, zoals werd aangetoond, zonder verstrekkende gevolgen. Op stedenbouwkundig vlak leverde Malfait de enige vermeldenswaardige tussenkomst in 1938. Hij wees nogmaals op het belang van het behoud van de oude stratentracés, zoals de Grasmarkt. Aanleiding was het verdwijnen van de Steenpoort, de Guldenstraat en een groot deel van de Trapstraat, en samen hiermee tal van interessante oude gevels. Volgens Malfait waren deze werken volledig overbodig en had de oude wijk ontzien kunnen worden door het verkeer elders om te leiden. Zelf werkte hij een project uit om het verkeer uit de Grasmarkt en de Beenhouwerstraat te weren door het via andere assen om te leiden (57).

De mededelingen van de leden bleven veruit de belangrijkste activiteit tijdens het laatste decennium van het bestaan van het Comité. De bijdragen over het architecturale verleden van de Stad wonnen weer aan belang. Onder meer de verscheidene Brusselse kerken, de serres van de Kruidtuin en de Leopoldswijk kregen daarin aandacht. Toch bleven hiernaast nog de meest uiteenlopende onderwerpen aan bod komen, die min of meer iets met het verleden van de Stad hadden te maken.

Ondertussen werd ook in de jaren 1930 het ledenbestand steeds verder uitgedund en verloor het Comité enkele van zijn meest vooraanstaande leden, met het overlijden van Guillaume Des Marez en het wegvallen van Louis Paris en Victor Tahon, die beiden nog mee aan de wieg van het Comité hadden gestaan (58).

De inzet en de uitstraling van het Comité doofden tegen het einde van de jaren 1930 steeds verder uit. Net voor de Tweede Wereldoorlog, in de loop van 1939, blies het in alle stilte zijn laatste adem uit (59).

Hiermee verloor Brussel haar *Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles*, dat bijna veertig jaar lang in de marge van de 'officiële' monumentenzorg het erfgoed van het 'Oude Brussel' onder de aandacht had gebracht. Zijn grootste verdienste was ongetwijfeld de fotocollectie, die ook vandaag nog van enorm belang is. Door zijn tussenkomsten kon het bovendien bepaalde gebouwen effectief redden. Toch bleef zijn zeggingskracht op dit vlak beperkt. Het kon immers wel druk uitoefenen op het gemeentebestuur, maar de invloed was voornamelijk te danken aan de inzet, de kennis en de uitstraling van de leden. Het Comité beschikte niet over echt efficiënte middelen om het gemeentebestuur, waar het sterk afhankelijk van bleef, systematisch tot acties voor het behoud van het erfgoed aan te zetten. De politieke gebondenheid van een groot aantal leden, die zelf deel uitmaakten van het bestuur, was in dit opzicht weinig bevorderlijk. Toch mogen de invloed en vooral het sensibiliserende effect van het Comité op zowel het bestuur als de publieke opinie, in geen geval worden onderschat.

Vanuit de bezorgdheid om het 'Oude Brussel' had het Comité doorgaans de neiging om een conservatieve houding in het restauratiedebat aan te nemen. Reconstructies en historiserende pastichearchitectuur werden aangemoedigd. De erfenis van Buls, of althans de interpretatie die sommige leden eraan gaven, bleef gedurende de hele geschiedenis de standpunten van het Comité bepalen. Hierdoor had het in het interbellum weinig of geen voeling met de meer progressieve stromingen in de monumentenzorg. Door deze houding kwam het ook meermaals in conflict met de modernistische beweging.

De standpunten die het Comité inzake het behoud van de oude stadskern verdedigd had, zouden ook nog meerdere decennia weerspiegeld worden in de houding van het gemeentebestuur tegenover het historisch erfgoed van de binnenstad. Zo werd de historiserende architectuur in de zone rond de Grote Markt wettelijk aangemoedigd door het

Bijzonder Plan van Aanleg voor het 'Ilôt Sacré' van 1960.

Dit neemt niet weg dat met het verdwijnen van het Comité een belangrijke verdediger van het historisch erfgoed van Brussel van het toneel verdween. In de naoorlogse decennia, die zoals bekend, het historische stadsweefsel bijzonder veel schade zouden toebrengen, ontbrak het Brussel, spijtig genoeg, aan een dergelijk Comité. Pas tegen de jaren 1970 werden er nieuwe organisaties opgericht die de verdediging van het erfgoed op zich namen.

EINDNOTEN

- (1) Het klasseringssysteem, in voege sinds 1872, had vooral implicaties voor het toekennen van subsidies, afhankelijk van de klasse waarin het monument was gerangschikt, maar hield geen wettelijke verplichtingen of gevolgen in, en dus ook geen garantie voor het effectief behoud van het geklasseerde monument of landschap. De rangschikking in drie klassen bracht de term 'klasseren' voort. Deze term wordt in dit artikel dan ook bewust aangewend om te verwijzen naar de gebouwen die voor de wet van 1931 door de KCML in de klasseringslijst werden opgenomen. Pas na de wet op het behoud van monumenten en landschappen van 1931 was er echt sprake van wettelijke beschermingen. Vandaag is de term 'beschermen' algemeen in voege. In het Frans worden de termen 'classer' en 'classement' wel nog gebruikt.
- Voor Brussel werden achtereenvolgens de toren van de Goede Bijstandskerk geklasseerd in de derde klasse in 1878 en de Sint-Jan-Baptist ten Begijnhofkerk in de tweede klasse in 1879. In de eerste officiële lijst van geklasseerde religieuze monumenten uit 1892 waren eveneens de Sint-Michielskathedraal en de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Kapellekerk in de eerste klasse, en de voormalige Onze-Lieve-Vrouwekerk van Laken in de derde klasse opgenomen. Tenslotte werd voor de eeuwwende de Sint-Denijskerk van Vorst in de tweede klasse gerangschikt. In deze lijst was de Goede Bijstandskerk ook volledig opgenomen als geklasseerd monument.
- (2) *Le Vieux Bruxelles. Exposé préliminaire des travaux de la Commission constituée sous le patronage de la Ville de Bruxelles et de la Société d'Archéologie*, 1907, p. 5-8: inleiding van Ch. Buls.
- (3) Stadsarchief Brussel (SAB)-archief CEVB, verslag van 30/3/1903. Andere leden in 1903 waren Georges en Franz Cumont en A. Rutot, die eveneens de SRAB vertegenwoordigden. Voor de Stad werden bovendien de schepenen Bruylant en Leurs afgevaardigd. Zowel schepenen Lepage als stadsarchivaris Van Malderghem waren eveneens lid van de SRAB.

- (4) *Annuaire de la Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, 1904, p. 11.
- (5) SAB-archief CEVB, verslag van 1/7/1904.
- (6) De benaming archeoloog sloeg nog niet op een welbepaald beroep, het was nog niet het resultaat van een gespecialiseerde opleiding. Men was veeleer 'archeoloog' door zijn ervaringen op het gebied van de oudheidkunde in de ruime betekenis. Zo was Tahon ingenieur van opleiding en Sneyers architect. Combaz en Cumont waren binnen dit domein actief als respectievelijk professor aan de Academie voor Schone Kunsten en conservator van de Koninklijke Musea voor Decoratieve en Industriële Kunsten.
- (7) SAB-archief CEVB, verslag van 15/1/1904; *Le Vieux Bruxelles*, 1907, p. 5-8; *Annuaire de la SRAB*, 1904, p. 11. De genoemde lijst is niet gedateerd of gesignd, maar de gebouwen die erop vermeld staan maken het mogelijk haar te dateren voor de afbraak van o.m. de Isabella-en Terarkenstraat, die vanaf 1911 plaatsvond.
- (8) SAB-archief CEVB, verslag 06/06/1906. De reden voor Buls' afwezigheid in de beginjaren van het CEVB is niet gekend. Mogelijk was zijn ontslag van 1899 nog te dichtbij om opnieuw actief de banden met het stadsbestuur, via het Comité, aan te halen. Overigens publiceerde Buls in 1903 'La restauration des monuments anciens' wat mogelijk grotendeels zijn agenda bepaalde.
- (9) SAB-archief CEVB, verslagen van 15/11/1906 en 06/06/1906: '... les monuments de notre pays (...) présentent des détails particuliers à notre pays et même à certaines régions de notre pays. Il serait curieux de dégager l'expression nationale de tous ces éléments, de synthétiser ce qui nous est propre et de fournir aux artistes des sujets d'études qui pourraient être de véritables révélations. On contribuera ainsi à la naissance d'un art véritablement national.' Zie hierover ook SMETS, M., *Charles Buls. Les principes de l'Art urbain*, 1995, p. 231 en volgende.
- (11) Voor de volledigheid vermelden we ook gemeenteraadslid Louis Furnemont, lid vanaf 1907, inspecteur der Domeinen van de Stad Jean Segers, lid vanaf 1906, Martin Schweisthal, 'Bibliothecaris van H.M. de Gravin van Vlaanderen' vanaf 1906, de conservator van het Koninklijk Natuurhistorisch Museum Ernest Van den Broeck, vanaf 1906, Isidore Teirlinck, vanaf 1906, advocaat en kamerlid Julien Vanderlinden, vanaf ca. 1907, gemeenteraadslid Léon Furnemont, vanaf 1907, advocaat Georges Cumont, vanaf 1908, advocaat Paul Duvivier, vanaf 1912. Gemeenteraadslid Hymans en schepen Steens waren zeker lid in 1912.
- (12) *Le Vieux Bruxelles*, 1907, p. 5-8; SMETS, G., *Comité d'Etudes historiques du Vieux Bruxelles. Note sur les travaux du Comité pendant les années 1912-13 et 1913-14*, in *Annales de la SRAB*, t. XXIX, 1920, p. 65-66; ABEELS, G., *Een voortdurend gevecht. Karel Buls en de estetik van Brussel*, in *Straten en Stenen. Brussel: stadsgroei 1780-1980*, 1982, p. 238.
- (13) *Le Vieux Bruxelles*, 1907, p. 5-8. In het uiteindelijke album moesten volgende aspecten van Brussel behandeld worden: klimaat, geologie, flora, fauna, historische ontwikkeling, sociale en economische, administratieve, technische en esthetische ontwikkeling.
- Dit album zou in verschillende delen verschijnen, telkens een thema behandeld was.
- (14) Ch. BULS, *Evolution esthétique. L'évolution du pignon à Bruxelles*, Brussel, 1908.
- (15) DES MAREZ, G., *La maison de David Teniers II et l'hôtel Ravenstein*, Brussel, 1912 (ook in *Annales de la SRAB*, t. XXVI, 1912 en *Annuaire de la SRAB*, t. X, 1912); TAHON, V., *La rue Isabelle et le jardin des Arbalétriers*, Brussel, 1912; G. DES MAREZ, *L'origine et le développement de la ville de Bruxelles. Le quartier Isabelle et Terarken*, Brussel, 1927.
- (16) SAB-archief, CEVB-verslagen van 1908-1910; *Exposition universelle et internationale de Bruxelles 1910. Palais de la Ville de Bruxelles. Expositions des Services communaux*, Brussel, 1910, p. 8-9. SMETS, G., *Op cit.*, 1920, p. 69.
- (17) *Comité d'études historiques du Vieux-Bruxelles. Sous la présidence de M. Charles BULS. Note sur les travaux du Comité pendant l'année 1910-1911*, in *ASRAB*, t. XXVI, 1912, p. 150.
- (18) SAB-CEVB-documenten van 08/08/1903 en 10/08/1903 (deze documenten werden na Buls' dood in het archief van het CEVB gerangschikt), 28/11/1912, 03/12/1912, 11/12/1912. *La Maison "La Bellone à Bruxelles"*, in *Bulletin du Touring Club de Belgique*, 1913, p. 435-436.
- (19) SAB-archief CEVB, verslag 27/11/1912.
- (20) SAB-archief CEVB, verslagen van 14/01/1908, 28/04/1908, 06/04/1909, 08/10/1910.
- (21) Andere voorstellen waren om de gevel ergens in het Egmontpark of het park van Laken herop te bouwen of naar de Wereldtentoonstelling over te brengen. Uiteindelijk realiseerde het *Office Nationale de la Jonction* de verplaatsing naar de Magdalenakapel. Zie hierover BRUNFAUT, F., *La Jonction*, Brussel, 1959.
- (22) SAB-archief CEVB, dossier 'Pollepel', doc. 11/7/1912; MARTINY, V., *Le déplacement de monuments en Région de Bruxelles-Capitale*, in *Cahiers bruxellois*, t. XXXII 1993, p. 96-97. De 'Pollepel' bevond zich op de plaats van de huidige Ravensteingalerij, gebouwd in 1958 door Alexis en Philippe Dumont, die er een zeer precieze opmeting van maakten. De verplaatsing naar het Egmontpark gebeurde o.l.v. stadsarchitect Rombaux.
- (23) SAB-archief CEVB, dossier Ter Kamerenabdij. In 1921 richtte Des Marez ook de *Ligue des Amis de la Cambre* op met als doel de publieke opinie te sensibiliseren voor het behoud van de abdij.
- (24) SMETS, M., *Op cit.*, 1995, p. 213-216.
- (25) BULS, Ch., *L'esthétique des villes. L'isolement des vieilles églises*, Brussel, 1910. Andere kwesties, zoals de inrichting van de Kunstberg die door Buls nog steeds op de voet gevolgd werd, kwamen niet ter sprake op het Comité, tenzij wat het fotograferen van de afbraken betrof.
- (26) Ch. BULS, *L'isolement des vieilles églises*, 1910, p. 20-29; SAB-archief CEVB, verslag 14/12/1910, *Comité d'études historiques du Vieux-Bruxelles. Sous la présidence de M. Charles BULS. Note sur les travaux du Comité pendant l'année 1910-1911*, in *ASRAB*, t. XXVI, 1912, p. 155.

Het was Buls op de eerste plaats te doen om het behoud van de bestaande rooilijn, veeleer dan om de bestaande bebouwing. Deze werd immers snel erna gedeeltelijk vervangen door een appartementsgebouw van Fr. Malfait (Sint-Goedeleplein 23), waarop geen kritiek kwam van Buls, aangezien dit de bestaande rooilijn respecteerde.

- (27) SAB-archief CEVB, verslag van 27/11/1912; dossier KCML 2.0067, doc. 21/12/1913. Uit de documenten blijkt evenwel niet dat het Comité rechtstreeks een klasseringsvoorstel bij de KCML indiende.
- (28) SAB-archief CEVB, farde 'Voeux et intentions', verslag 24/01/1912.
- (29) Beide lijsten zijn in het archief van het CEVB bewaard. Geen van beide is gedateerd, maar verwijzingen in de lijsten zelf en bijgevoegde nota's laten toch toe deze inventarislijsten respectievelijk in 1916 en 1917 te dateren.
- G. DES MAREZ, *Rapport sur la conservation des anciennes façades, adressé par l'Archiviste de la Ville, Conservateur du Musée Communal, au Collège des Bourgmestre et Echevins de Bruxelles*, 3/10/1916. In het archief is nog een, niet gedateerd, voorbereidend verslag bewaard 'Projet de rapport à soumettre au Comité du Vieux-Bruxelles par M. Des Marez et G. Smets sur la protection et le classement des anciennes façades de Bruxelles' dat inhoudelijk grotere delen met het voornoemde verslag overeenkomt.
- (30) Plannen bewaard in SAB - Plannenfonds B22 'Façade à conserver': opmetingsplannen van de gevels in de Grasmarkt, Bergstraat, Violetstraat, Kolenmarkt, Trapstraat, Steenstraat, Spootmakersstraat, Heuvelstraat, Hoedenmakersstraat, Bodenbroeckstraat, Boterstraat, Korte Boterstraat, Karel Busstraat, Stooftstraat, Guldenhoofdstraat.
- (31) *Note au Collège de la Ville adressée par 'architecte communal Malfait (14/10/1918), Transmise par l'échevin des Travaux publics Maurice Lemonnier le 10/11/1919.*
- Deze Koninklijke Besluiten waren het gevolg van het opstellen van een algemeen rooilijnenplan vanaf 1845. Dit had tot doel de belangrijke straten te verbreden en recht te trekken en aldus de circulatie te verbeteren. De vaak kronkelige en smalle straten in de middeleeuwse stadskern waren hier vanzelfsprekend de meest kwetsbare slachtoffers van.
- (32) SAB-archief CEVB verslag van 1/4/1919.
- (33) Deze lijst werd gepubliceerd in het *Bulletin des Commissions Royaux d'Art et d'Archéologie* van 1914. Ze werd door de KCML opgesteld op basis van de vroegere klasseringen, met het oog op bescherming tegen het dreigende oorlogsgeweld. Naast de vermelde gebouwen werden hier voor Brussel onder meer ook de Gildehuizen van de Grote Markt, het Stadhuis en het Broodhuis, het zgn. 'Zeepaard' aan de Baksteenkaai, het Bellonahuis en het voormalige Vleeshuis in opgenomen.
- (34) SAB-archief CEVB, verslag van 6/11/1917.
- (35) Sinds 1914 waren hier onder meer de Rijke Klarenkerk, de Miniemenkerk, de Magdalenakapel, de klokkentoren van de oude Sint-Kathelijnekerk, het huis Dewez in de Lakensestraat, de Sint-Niklaaskerk, de Gouden Huyve en enkele gevels aan het Oud Korenhuis bijgekomen.

(36) SAB-archief CEVB, verslag van 8/12/1931.

- (37) Deze lijst van Malfait werd niet teruggevonden in het Archief van het CEVB, maar bestond mogelijk uit een combinatie van de vroeger opgestelde inventarislijsten. De selectielijst die het Comité had opgesteld werd evenmin teruggevonden.
- (38) SAB-archief CEVB, verslag van Van Ysendyck, 15/4/1935, voorgelegd op de zitting van 7 mei: Van Ysendyck verwees hierover naar een omzendbrief van de minister van Openbaar Onderwijs van 8/3/1934.
- (39) Gebouwen die eigendom waren van de Staat kwamen niet meer voor bescherming in aanmerking, volgens een besluit van de Minister van 31 maart 1932.
- (40) STYNEN, H., *De onvoltooid verleden tijd. Een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940*, Brussel, 1998, p. 274.
- (41) Dossier KCML 2.0274; *L'Emulation*, jg. 6, nr. 7, 1913, p. 68-60 en jg. 7, nr. 5, 1915, p. 34-35.
- (42) DES MAREZ, G., *Guide illustrée de Bruxelles*, 1918, p. 105.
- (43) KCML, dossier 2.0274, brieven van 17/5/1917 en 29/5/1917; SAB-archief CEVB, dossier 'La Grande Boucherie', brief van A. Max van 1/7/1917 en verslag van 17/7/1917.
- (44) *La Grande Boucherie. Discussion publique du 20 janvier 1920*, in *Bulletin mensuel de la SCAB*, nr. 7, 1920, p. 193-196.
- (45) Er was enkel een tekening van Puttaert voorhanden, gepubliceerd in de *Guide illustrée de Bruxelles* van Des Marez. Het feit dat Malfait verschillende voorstudies maakte, waarbij de zgn. oorspronkelijke toestand verschillende varianten vertoonde, bewees in feite Dhuiques gelijk.
- (46) *La vieille Boucherie. Conférence de M. Des Marez. Deuxième conférence publique et contradictoire*, in *Bulletin mensuel de la SCAB*, nr. 9, 1920, p. 276-279.
- (47) *La Grande Boucherie*, in *Bulletin mensuel de la SCAB*, nr. 10, 1920, p. 293-296. Zowel qua schaal als qua stijl ging het hier om een zeer gematigd project dat niet radicaal modernistisch was en de bestaande schaalverhoudingen eerbiedigde.
- (48) BOURGEOIS, V., *La reconstruction de la Grande Boucherie*, in *La Cité*, nr. 4, 1926, p. 43-46; BOURGEOIS, V., *L'Urbanisme vivant. Pour le Grand Bruxelles*. 2) *Les monuments et les ensembles historiques*, in *7 Arts*, nr. 15, 27/12/1927: *Quelle erreur! L'unité de style n'existe nullement Grand-Place, des maisons "Renaissance" faisant bon ménage avec l'Hôtel de Ville gothique. (...) Et pourquoi donc des architectes modernistes ne seraient-ils pas capables d'en saisir l'essentiel? Au contraire, nous pensons que, seul un édifice purement moderne, peut compléter l'ensemble historique de la Grand-Place, tout en respectant, non une tradition superficielle et ornementale, mais l'irrésistible appel populaire et interne, qui subsiste à travers le visage changeant des époques.*
- (49) KCML - dossier 2.0274, brief van 24/11/1926.
- (50) PUTTEMANS, R., *Conférence de M. R. Puttemans, architecte de la SCAB*, in *L'Emulation*, 1932, p. 68-72: *'Pour qui se souvient de cette oeuvre délicate alors qu'elle s'élevait rue de l'Etuve, la reconstitution qu'on en a faite apparaîtra comme une expérience suffisamment concluante pour que d'autres réalisations du même genre n'en viennent aggraver les résultats. Sans aucun lien, sans rapport ni*

Nr. 108
 Bijlage bij
 M&L 20/2
 maart-
 april
 2001

► De verzoeking van
 de heilige Antonius,
 1561.
 Johannes en Lucas
 van Doetecum

Tentoonstellingen

Jo Braeken

EEN GROOTS WERK VAN ONTBLOTING ?

Tentoonstelling in het Bijlokemuseum van 5 mei tot 1 juli 2001
Sinds de Gentse methode voor het huizenonderzoek in 1992 aan het publiek werd voorgesteld, volgden de projecten elkaar op. Deze onderzoeken worden in hecht teamverband uitgevoerd door een bonte groep van vorschers met een verscheiden achtergrond en opleiding. Zij brengen de bouwkundige informatie maar ook een nieuwe kijk op de geschiedenis van de stad en haar bewoners.

De tentoonstelling wil een breder publiek kennis laten maken met het huizenonderzoek, zijn mogelijkheden en resultaten. Als onderwerp werd het project 'te Putte' gekozen: gedurende 3 jaar werden de nog bestaande en verdwenen panden rond het Goudenleeuwplein onderzocht. Hierbij kwam er een schat aan informatie boven over de mensen die er woonden, hun beroepsactiviteiten, politieke overtuiging, financiële toestand, levensstijl, liefdesleven, ... Een aantal van de boeiendste en kleurrijkste personages werden geselecteerd om samen met andere historische informatie een beeld te schetsen van de geschiedenis van het plein.

Waarom 'Een groots werk van ontbloting ?'
Het Gentse stadscentrum kreeg door de vrijmaking van de grote monumenten omstreeks 1900 zijn huidige aanzicht. Historicus Alfons Van Werveke noemde dit een grootsch werk van ontblooting. Dit was de toen heersende opinie omtrent deze onderneming.

Monumenten getuigden immers van een 'groots' verleden en ze verdienden een ereplaats. Niets mocht het zicht

erop hinderen. Twee volkomen nieuwe stadspleinen – het Sint-Baafsplein en het Emile Braunplein – kwamen toen tot stand, samen met ingrijpende verbredingen en doorsteken.

Men stoorde er zich niet aan dat door het 'ontbloten' een eeuwenoud weefsel van pleinen, straten en stegen verdween. De vele malen verbouwde huizen vertegenwoordigden nochtans het oude Gent. Eeuwenlang maakte het Goudenleeuwplein deel uit van een areaal dat eerst bekend stond als 'te Putte', een belangrijke handels- en verkeersas in de stad. Door de sloop van enkele huizenblokken vanaf het eind van de 19de eeuw ging het besloten karakter verloren. Nu is het opgenomen in de vormeloze ruimte tussen de Sint-Niklaaskerk, het stadhuis en het belfort; een centrale plek in de stad die aan vele discussies onderhevig is....

De werkgroep Huizenonderzoek in Gent brengt anno 2001 de geschiedenis van dit stadsdeel en haar inwoners. Opnieuw wordt dit 'een groots werk van ontbloting', waarbij archiefonderzoek en de analyse van de materiële sporen hand in hand gaan !

Het Bijlokemuseum als het museum van Gent
Ook deze tentoonstelling kadert, na 'De beurs van Judocus Vijd' (1998, onder leiding van Jan Hoet) en 'Gentse Stadsgezichten' (2000, onder leiding van Geert Van Doorne), binnen de reeks tentoonstellingen die de omvorming van het Bijlokemuseum wil voorbereiden. Dit keer zijn het de werkgroep Huizenonderzoek in Gent, de Dienst Stadsarcheologie (o.l.v. Marie Christine Laleman) het Stadsarchief (o.l.v. Leen Charles) en de vzw Gent Cultuurstad die het geheel 'trekken'.

Praktische informatie:

Tentoonstelling:

- van zaterdag 5 mei tot zondag 1 juli 2001
- donderdag, vrijdag, zaterdag, zondag van 10 tot 18 uur
- Toegang gratis
- Locatie : Bijlokemuseum, Godshuizenlaan 2, 9000 Gent, tel. 09 225 11 06

Rondleidingen:

- Individuele bezoekers kunnen elke zondag deelnemen aan een rondleiding om 14u30. 150 BEF (3,72 €) per persoon, kinderen tot 12 j. gratis.
- Voor groepen zijn er rondleidingen op aanvraag / kostprijs: 2000 BEF (49,58 €)
- Info & reservering: Gent Cultuurstad vzw, Wout De Vuyst, tel. 09 269 87 93

Voor meer informatie :

Gent Cultuurstad vzw,
Christine De Weerd
Bijlokekaai 7B
9000 Gent
tel. 09 269 87 92
fax. 09 233 07 09
e-mail: christine.deweerd@gent.be

De tentoonstelling maakt deel uit van de projecten die de Erfgoedcel Gent (Gent Cultuurstad vzw) realiseert in het kader van het Convenant Roerend Cultureel Erfgoed tussen de Vlaamse Gemeenschap en de stad Gent.

Marjan Buyle

PANORAMA OP DE WERELD. HET LANDSCHAP VAN BOSCH TOT RUBENS

De tentoonstelling toont de ontwikkelingen in de Zuid-Nederlandse landschapskunst tussen 1500 en 1675.

In de 16de eeuw waren de uitgebeelde landschappen dikwijls nog fantasievol. Ze werden samengesteld uit motieven die in werkelijkheid niet in die combinatie voorkwamen. Mettertijd werd de landschapskunst echter realistischer. Rond 1600 kwam ze meer en meer in overeenstemming met het echte landschap. Die aandacht voor het échte landschap verbindt deze schilderijen met onze tijd, waarin de zorg en bezorgdheid voor de leefomgeving politiek en maatschappelijk een 'hot item' is.

Al bij de Vlaamse Primitieven, onder meer Jan van Eyck en Dirk Bouts bestond in de 15de eeuw interesse voor het landschap. Het werd gebruikt als decor voor religieuze taferelen of een landschap kon, gezien door een venster- of deuropening, bijdragen tot de suggestie van diepte. Daarbij werd de horizon altijd zeer hoog geplaatst.

Aan de basis van de evocatieve en panoramische Zuid-Nederlandse schildertraditie met bijbelse of mythologische onderwerpen staat de kunst van Jeroen Bosch, wiens dikwijls raadselachtige landschappen de inspiratie vormen voor tal van latere ontwikkelingen. Ze zijn vaak samengesteld uit fantastische en bizarre elementen en ze zijn vaak bevolkt met onwerkelijke wezens. Dat zien we in de schilderijen en prenten die naar zijn ontwerp zijn gemaakt. Het wemelt er van duivels en addergebroed. Toch verraadt de nauwgezetheid waarmee zijn vaak bizarre vormen zijn weergegeven een nauwkeurige natuurobservatie.

Bepaalde landschappen getuigen zelfs van een hoge graad van waarachtigheid. Hij schilderde overwegend religieuze voorstellingen die steeds op de voorgrond staan. In de tentoonstelling wordt een heronddekt schilderij van Bosch getoond, een dubbelzijdig be-

schilderd paneel uit het museum van Valenciennes. Daarnaast verwerkte Bosch typische eigentijdse Brabantse motieven zoals de boeren en bedelaars die te zien zijn op één van Valenciennes.

In de 16de eeuw was de fantasierijke Zuid-Nederlandse landschapskunst populair. Joachim Patinir (ca.1480-1524) en Herri met de Bles (ca.1500-1555) komt de eer toe de eerste echte landschapsschilders in de Nederlanden te zijn geweest. Waar het landschap voorheen steeds een ondergeschikte rol speelde, wordt het nu het ware onderwerp van de voorstelling. Vaak worden de figuren klein afgebeeld in verhouding tot de omringende natuur en meer dan eens dienen ze alleen als alibi om een landschap te kunnen voorstellen. Deze beide schilders waren in heel Europa zeer populair. Er waren ook schilders, zoals Pieter Bruegel de Oude, die de landschappen die zij op hun reizen zagen in hun kunst verwerkten. Hij verbleef van 1551 tot 1554 in Italië waar hij tekeningen maakte naar de natuur. Verschillende van die berggezichten werden na zijn terugkeer in prent gebracht. Alle taferelen zijn in vogelperspectief gezien.

Omstreeks het midden van de 16de eeuw hadden de Nederlanders op het gebied van de landschapsschilderkunst een duidelijke voorsprong op de Italianen. Voor Nederlandse schilders waren er mogelijkheden om daarmee in Italië carrière te maken. Jan Soens uit 's-Hertogenbosch werkte er voor de paus in Rome en later voor de hertogen Farnese in Parma. De uit Breda afkomstige broers Matthijs en Paul Bril voerden grote decoratieve fresco's uit voor talrijke kerken in Rome. In het streven naar pittoreske effecten en de minutieuze detaillering sluiten deze werken aan bij de Vlaamse landschapstraditie.

In het midden van de 16de eeuw verschenen in Antwerpen twee reeksen prenten met Brabantse dorpsgezichten. Lange tijd werd gedacht dat ze van de hand waren van Pieter Bruegel de Oude, maar nu worden ze algemeen toegeschreven aan de Meester van de

Berglandschap met Jacob en Laban
Tobias Verhaecht

Landschap met reizigers en zigeuners
Joos de Momper de Jonge

Kleine Landschappen. De bijzondere betekenis van deze prenten is het opvallend realisme van de landschappen. Het zijn portretten naar het leven van landelijke dorpsjes met wegen, boerderijen, kastelen en poorten. De stoffering blijft beperkt tot enkele mensen en dieren, die de vaak modderige voorgrond verlevendigen.

Rond 1600 werd in en om Frankfurt een belangrijke schilderskolonie, de zogeheten Frankenthaler Schule, gevormd door onder andere Gillis van Coninxloo, Pieter Schoubroeck en Anton Mirou. Hun bosgezichten en berglandschappen hebben grote invloed gehad op de 17de-eeuwse landschapskunst. Tegelijkertijd bleef de enscenering van historische of religieuze thema's steeds meer achterwege. De kunstenaars concentreerden zich meer en meer op de uitbeelding van stemmige landschappen, dikwijls met exotische elementen. Daarnaast maakte Peter Paul Rubens arcadische landschappen, die behoren tot de beste landschapskunst uit de 17^{de}

eeuw en die geïnspireerd zijn op de Brabantse omgeving waar hij graag vertoefde en ook de laatste jaren van zijn leven sleet. Het Brabantse land komt ook in de prentkunst volop aan bod en het vormt het onderwerp van de schilderijen van Jan Brueghel de Oude en diens navolgers. Mettertijd was de landschapskunst realistischer geworden. Mede onder invloed van het Zuiden kwam vervolgens in de loop van de 17de eeuw het typisch Noord-Nederlandse realistische landschap tot bloei.

Tegelijk met deze tentoonstelling wordt in de tuingalerij van het museum een tweede landschapstentoonstelling gehouden, in dit geval over het hedendagse landschap, met als titel Achter de horizon.

De tentoonstellingen lopen van 17 maart tot en met 10 juni 2001 in het Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch in Nederland. Dinsdag tot en met vrijdag van 10 tot 17u, zaterdag, zon- en feestdagen van 12 tot 17u, gesloten op maandag. Het museum bevindt zich aan de Verwersstraat 41.

MASTERHANDS. AFRIKAANSE BEELD- HOUDERS IN DE KIJKER

De kunstgeschiedenis heeft zich in het verleden nooit veel bekommerd om de persoon van de kunstenaars, zeker niet als het om Afrikaanse beeldsnijders ging. Deze kunstproductie werd grotendeels bestudeerd vanuit ethnografisch oogpunt, vanuit de functie en de herkomst van de beelden. Het is uiteraard geen sinecure om de namen te achterhalen van kunstenaars uit een wereld zonder schriftelijke traditie. Deze tentoonstelling belicht de complexiteit van de toeschrijvingsproblematiek in deze schriftloze samenlevingen. De werken kunnen slechts uitzonderlijk en met zekerheid aan een meester toegeschreven worden. Zo kennen we bij de Bangwa uit Kameroen de beeldsnijder Ateu Atsa,

die wegens zijn eigengereid gedrag en onconventionele stijl nog altijd in de mondelinge overlevering doorleeft. Hij is één van de weinige kunstenaars uit sub-Saharaans Afrika waarvan de naam gekend is en die in relatie kan gebracht worden met een aantal bewaarde werken.

De verdienste van deze tentoonstelling, waaraan uiteraard een niet te onderschatten portie wetenschappelijk onderzoek aan voorafging, is dat voor het eerst deze anonieme meesterwerken worden gegroepeerd. Ze bestrijken de periode van het begin van de 15de tot het einde van de 19de eeuw. De opstelling biedt de kans om hun onderlinge verwantschap aan te tonen, de tot nu toe verwaarloosde notie van individuele stijl uit te diepen en zo het onderzoek naar Afrikaanse kunstenaars op weg te zetten. De sculpturen zijn groepsgewijs gepresenteerd in toonkasten, om de hand van de meester beter te kunnen herkennen. Ze zijn afkomstig uit 15 verschillende Afrikaanse volkeren of koninkrijken. Voor sommige meesters werden, zoals in het onderzoek naar de Vlaamse Primitieven, noodnamen gebruikt. Zo kan men een aantal werken bewonderen van de Meester van de Sébé, de meesters van Sakassou (een verzameling beeldsnijders uit grotere ateliers), de meesters van Kateba en de meester van Buli.

De catalogus bevat de neerslag van het voorbereidend onderzoek en is bijzonder degelijk en volledig. Soms stoorden we ons aan de nadruk die wordt gelegd op de eerder steriele discussie of dit nu werken zijn van ambachtsmensen of van kunstenaars. De notie kunstenaar is een 20ste- en 21ste-eeuwse projectie van een moderner begrip op een samenleving die dit begrip (nog) niet hanteerde en bovendien zijn de termen ambacht en kunst zeker geen contradictorische of onvereenigbare termen. Zonder het daartoe te beperken, kan men er toch van uitgaan dat een goede kunstenaar zijn 'ambacht' beheerst, alhoewel dit in de hedendaagse kunstproductie (terecht of onterecht) een link is die niet meer noodzakelijk wordt geacht. Het hoofdprobleem bij dergelijke dis-

cussies is dat men zich suf redeneert wanneer men niet op voorhand duidelijke en aanvaarde definities aangeeft voor de begrippen en de termen die men hanteert.

Naast deze noodzakelijke wetenschappelijke onderbouw is de tentoonstelling eveneens vanuit esthetisch standpunt een prachtige realisatie. De kwaliteit en de inventie van de tentoongestelde beelden zijn verbluffend. De uitleg bij de voorwerpen is aan de summiere kant: dat het een beeld is en dat het van hout is, weet natuurlijk elke bezoeker. Het zou interessant geweest zijn om ook, eveneens in de catalogus, de houtsoort te vermelden. In het Tervuurse museum voor Midden Afrika is deze kennis en deskundigheid toch zeker aanwezig. Hopelijk vormt deze tentoonstelling de aanzet van een vernieuwde methodologie voor de studie van dit nog vrij onbekende kunstbezit.

De tentoonstelling wordt georganiseerd door de BBL van 22 maart tot 24 juni 2001 in het BBL-Cultuurcentrum aan het Koningsplein 6 in 1000 Brussel.

Alle dagen open van 10 tot 18u, op woensdag open tot 21u. De tweetalige, prachtig geïllustreerde catalogus kost 1200 BF. Meer informatie bij ilse.demuyer@bbl.be

Literatuur

Marjan Buyle

IN DE HANDEN VAN MENSEN. 2000 JAAR CHRISTUS IN KUNST EN CULTUUR

Een lijvig boek van de hand van bijbel-exegeet Peter Schmidt, met talrijke prachtige illustraties. Een prima inleiding op het thema Open Monumentendag van 2002: symbolen. Aan de hand van honderden voorbeelden uit de beeldende kunst worden de diverse gedaanten en voorstellingswijzen van Christus door de eeuwen heen geïllustreerd: van abstracte symboliek tot de meest realistische afbeelding. Terloops komen ook de Joodse symbolen aan bod. De christelijke cultuur nam overigens een heel aantal symbolen van oudere culturen over, zoals de Egyptische precedenten en de antieke heidense cosmologie. De keuze van de afbeeldingen is uitzonderlijk. Alle kunst- en cultuurperiodes komen aan bod, tot en met de hedendaagse voorstellingen, en zijn met bijzondere zorg uitgekozen.

KUNSTSCHATTEN UIT EGYPT

Een uitzonderlijke uitgave over het kunstbezit van de Oudegyptische beschaving. Het werd samengesteld door de beste egyptologen onder de algemene leiding van Francesco Tiradritti en getuigt van de recentste inzichten in de respectieve onderzoeksdomeinen. De historische en economische, sociale en culturele hoogtepunten komen aan bod. De kunstvoorwerpen getuigen van een ongeëvenaarde artistieke waarde. De Leuvense egyptologe Marleen Reynders stond in voor de vertaling en de bewerking. De inleidende artikels bij de opeenvolgende cultuurperiodes plaatsen de kunstuitingen in een algemeen historisch en maatschappelijk kader. De kunstwerken worden beschreven tegen de achtergrond van de mytische

ideeënwereld van de mensen aan de Nijl. De beschrijving bevat gegevens over de uiterlijke kenmerken, maar ook informatie over de vondstomstandigheden, concrete functie en interpretatie van het stuk. Het resultaat is een boek waarin tekst en beeldmateriaal een bijzondere eenheid vormen. De fotografische weergave is bijzonder. Fotograaf Araldo de Luca spendeerde een half jaar aan het maken van de opnames. Zelden werden de specifieke kenmerken van de diverse materialen en afwerkingslagen zo zuiver in beeld gebracht.

VERMAERDE COOPSTAD. ANTWERPEN IN DE MIDDELEEUWEN

Archeologen zijn van mening dat de eerste mensen zich omstreeks het jaar 150 van onze tijdrekening op de heuvels bij de Schelde vestigden. Volgens een legende, die overigens pas in de 15de eeuw vorm kreeg, zou Brabo, de legendarische stichter van de stad, een neef zijn geweest van Julius Caesar. Deze vestiging van de Eburonen groeit van een marktplaats tijdens de Romeinse bezetting tot de ons gekende bloeiende handelsmetro-pool.

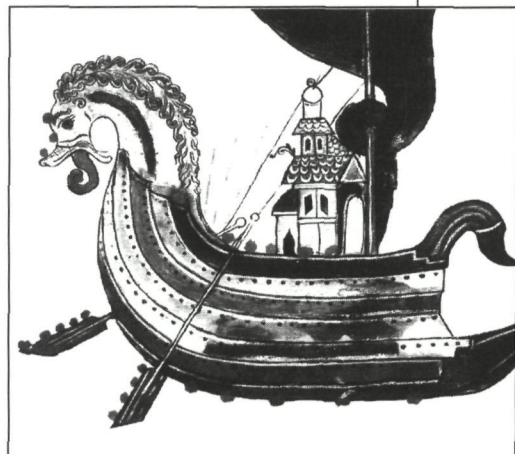
In dit overzichtelijk en vlot leesbaar boek van Jan Lampo wordt de geschiedenis van de havenstad kort geschetst in overzichtelijke chronologische hoofdstukken, een prima inleiding op de geschiedenis van een boeiende stad.

LEVEN IN DE MIDDELEEUWEN

Deze bloemlezing naar een keuze van Judith Herrin putte uit de rijke verzameling middeleeuwse gedichten en oorkondes, van heldenverhalen tot heiligenlevens, van brieven tot kronieken. Leven in de Middeleeuwen gunt de lezer een verrassend totaalbeeld op de handel en wandel van de middeleeuwse mens. Gebed en strijd fascineren de nu eens vrome en dan weer schalkse middeleeuwse mens, zonder hierbij de geneugten van het leven te

Uit Antwerpen, vermaerde coopstad

Uit Leven in de Middeleeuwen

vergeten. Het boek met linnenkaft is uitgegeven als een 'facsimile' van een middeleeuws handschrift en verlucht met een keuze uit de onuitputtelijke verzameling middeleeuwse miniaturen, waarvan sommige nooit eerder gepubliceerd werden.

Deze vier publicaties werden uitgegeven bij het Davidsfonds/Leuven.

Beschermingen

Marijke Michiels

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN, STADS- EN DORPSGEZICHTEN, BESCHERMD IN DECEMBER 2000

OOSTENDE POORTGEBOUW EN KOSTSCHOOL

Léon Spilliaertstraat 31,
Rogierlaan 10-12 (kostschool)
Monument
01/12/2000

Het Koninklijk Atheneum I, een complex uit 1901 naar ontwerp van de Oostendse architecten J. Caluwaers en A. Raoux, vormt een fraai en goed bewaard voorbeeld van de scholenbouw omtrent de eeuwwisseling. Het grondplan beantwoordt aan het overheidsprogramma van 1852, waarin aandacht voor hygiëne en bouwconcept centraal staan. De uiterlijke vormgeving van het complex is representatief voor het toenmalige officiële onderwijs. Het academische neoclassicisme van de frontvleugel belichaamt het ernstige en verheven ideaal van de school. De imposante internaatvleugel aan de Rogierlaan verbeeldt met zijn neobarok getinte architectuur het vrijzinnige en officiële karakter van het onderwijsnet.

OOSTENDE HERENHUIS Léon Spilliaertstraat 21 Monument, 01/12/2000

Prominent gelegen aan het Leopoldpark, vertegenwoordigt dit neoclassicistisch herenhuis uit het laatste kwart van de 19de eeuw een zeldzaam overblijfsel van dit type van bewoning. De typerende planindeling en ruimtewerking vormen samen met de koetsdoornit en de aankleding van de vestibule de voornaamste resterende elementen. Het pand werd geïncorpeerd bij het Koninklijk Atheneum I.

OOSTENDE HERENHUIS Léon Spilliaertstraat 23-25 Monument 01/12/2000

Herenhuis uit het laatste kwart van de 19de eeuw geïntegreerd als het "Prefectenhuys" bij het Koninklijk Atheneum I. Uitzonderlijk opgetrokken in Louis-Philippestijl met een markant stucdecor op de lijstgevel. In het interieur bewaart het pand zijn vestibule, slingertrap en twee salons met doorgedreven vormgeving.

OOSTENDE HERENHUIS Léon Spilliaertstraat 27 Monument 01/12/2000

Burgerhuis met neoclassicistische inslag uit het einde van de 19de eeuw, geïncorpeerd in het Koninklijk Atheneum I. Deze meer bescheiden stadswoning vormt een sobere pendant van het belendende herenhuis nr. 23-25. Het pand bewaart de toen gebruikelijke plattegrond en indeling.

OOSTENDE HERENHUIS Léon Spilliaertstraat 29 Monument 01/12/2000

Het neogotisch getint diephuis met markante houten geveltop uit het begin van de 20ste eeuw is een eerder uitzonderlijk voorbeeld van de architecturale invulling van de 19de-eeuwse stadsuitleg te Oostende. Het pand bewaart de toen gebruikelijke plattegrond en indeling met eclectisch uitgewerkte vestibule, trap en salon. De woning doet dienst als conciërgewoning van het Koninklijk Atheneum I.

OOSTENDE "VILLA DU LOIRET" Brusselstraat 20-22 Monument 01/12/2000

Eclectische stadsvilla's uit de belle époque. De typerende loggia's bewaren een faïencebetegeling (nr. 20) en

art nouveau getinte schilderijen op doek (nr. 22), deze laatste zijn een unicum te Oostende. De uitzonderlijke bewaarde interieurs zijn, net zoals de gevelopstanden, in spiegelbeeld opgevat. Verschillende interieurelementen zoals de marmeren schouwmantels, parketvloer, stucplafonds en deur- en vensterbeglazing van de vertrekken op de bel-etage bleven bewaard en weer spiegelen de verzorgde afwerking.

OOSTENDE PAND IJzerstraat 1 Monument 01/12/2000

Neoclassicistisch herenhuis met tuin en serre uit het einde van de 19de eeuw met een prominente ligging aan het Leopoldpark. De bouwheer en amateur-schilder Désiré Serruys liet op de bovenverdieping een schildersatelier inrichten. Binnenshuis bleven de vestibule en marmeren schouwmantels in neorenaissancestijl in de vertrekken van de bel-etage bewaard.

OOSTENDE "MARESFIELD" IJzerstraat 16 Monument 01/12/2000

"Maresfield", getypeerd door een oplopende torenerker en koepel, behoort tot het betere werk van de Oostendse architect E. Vandewinckel. Zowel wat indeling, opstand en architecturale uitwerking betreft, beantwoordt de woning volledig aan het type van de eclectische stadsvilla uit de belle époque. Binnenshuis bewaren de vestibule en de twee vertrekken van de bel-etage hun oorspronkelijke aankleding met ondermeer opvallend rijk uitgewerkt stucwerk voor plafonds en muren.

MOERBEKE (WAAS) ETBOSHOEVE Etbos 3 Monument 01/12/2000

Traditionele hoeve annex herberg met losse bestanddelen, in kern opklim-

mend tot de 18de eeuw. Streekeigen bouwkenmerken uit de 18de en 19de eeuw. Het bakstenen boerenhuis vertoont de karakteristieke rechthoekige grondvorm onder een pannen zadeldak, voorgevel met geprofileerde daklijst, voorzien van rechthoekige muuropeningen en verschillende kleine ronde vensters, een geteerde plint en typisch groen- en witgeschilderd houtwerk. Een aantal waardevolle authentieke interieurelementen bleven behouden. Op het erf een dwars-schuur, hoogstamboomgaard en de voor een herberg typerende rij linden.

MOERBEKE (WAAS)
ONMIDDELIJKE OMGEVING
VAN DE ETBOSHOEVE

Dorpsgezicht
01/12/2000

De omgeving van de Etboshoeve, ingeplant binnen de Moerbeekse meersen naast de Zuidlede aan de Etbosbrug, is een natuurgebied met een bekende recreatieve functie. Het geheel bezit meerdere beeldbepalende en herkenbare elementen: de naast de Zuidlede lopende zandweg afgeboord door populieren en grachten, aangrenzende percelen, het vroeger tot de hoeve behorend weiland met aanpalend deel van een populierendreef en het gekasseid kruispunt van Etbos en de Etbosbrug, een vaste gemetste brug met decoratieve ijzeren leuningen.

SINT-MARTENS-LATEM (Deurle)
UITBREIDING ST.-ALEGONDISKERK

Dorpsstraat
Monument
01/12/2000

De in oorsprong romaanse kerk werd in het begin van het tweede kwart van de 19de-eeuw aangepast in neo-classicistische stijl met een vernieuwd koor en transept naar plannen van architect Louis Roelandt. In 1850 toevoeging van twee traveeën en een westtoren, na afbraak van de vieringtoren en het schip. In 1912 vond een uitwendige verbouwing in neo-romaanse stijl plaats.

BRAKEL (Opbrakel)
BOERENHUIS EN ERF MET
WEGKAPEL

Verrebeke
Monument
01/12/2000

Zeldzaam geworden voorbeeld van een bakstenen boerenhuis in de regio van de Vlaamse Ardennen, gedateerd 1789. Breedhuis van zes traveeën, afgedekt door een zadeldak, brede rechthoekige vensters met houten kruiskozijnen, deels nog met diefijzers en groen geschilderd houtwerk.

De fijn afgewerkte voordeuromlijsting vormt het enige sierelement. Het huis bewaart zijn authentieke binnenstructuur met balklagen en elementen zoals haarden en deuren. De met opschriften en volkse motieven gedecoreerde haardbalk en de verzorgde profileringen van het houtwerk getuigen van een verfijnde detailafwerking. Het erf helt door zijn typische locatie, op de rand van kouter en beekdepressie, af naar de straat. Aan de erftoegang bevindt zich een bakstenen wegkapel.

TEMSE
GEMEENTEHUIS

Kamiel Wautersstraat 9
Monument
01/12/2000

Gemeentehuis uit 1903-05. In neo-Vlaamse Renaissancestijl opgetrokken op de plaats van een 15de- en 18de-eeuws schepenhuis. Een bijzonder rijke beeldhouwde ornamentiek, waaronder cartouches met moraliserende teksten, siert de trap- en lijstgevels en een grote vierkante trap-toren. In het interieur zijn zowel de neo-Vlaamse Renaissancestijl als neogotische kenmerken aanwezig.

OUDENAARDE (Edelare)
SINT-MARTINUSKERK
UITBREIDING

Edelareberg
Monument
01/12/2000

Parochiekerk opgetrokken in bak-, zand- en hardsteen. In de kern opklimmend tot de 13de eeuw en ca. 1400 uitgebreid met een westelijke

travee, westtoren, transept en een vergroting van het koor. In het interieur een laatgotisch basreliëf met voorstelling van de graflegging en twee 16de-eeuwse arduinen grafplaten met ligfiguur, ingebed in de kerkvloer. Het 19de-eeuws meubilair bleef na een brand van 1973 bewaard.

BOECHOUT
HERBERG DE VALK

Sint-Bavoplein 16
Monument
01/12/2000

De voormalige dorpschool annex gemeentehuis van Boechout werd in 1907 verbouwd tot een herberg met feestzaal, gekend als "De Teniersvrienden", "De Valk" of "Falco". Dit ontwerp van architect Flor Van Reeth (1884-1975) baadt geheel in het teken van traditie en kunstambacht, kenmerkend voor zijn vroege werk.

ANTWERPEN
DE MARENTAK

Vleminckveld 27
Monument
01/12/2000

Dit woonhuis kwam tot stand in 1908 naar ontwerp van architect Flor Van Reeth en is een van zijn vroege zelfstandige opdrachten, uitgewerkt in art-nouveaustijl.

BRAKEL (Everbeek)
KOROOTKAPEL MET BIJHORENDE
WONING

Kloosterstraat 4
Monument
04/12/2000

Rond 1630 gestichte Onze-Lieve-Vrouw ter Engelen of Korootkapel. Bakstenen kapel met vensteromlijstingen in Henegouwse hardsteen en halfronde koorabsis geplaatst onder een zadeldak. De bijhorende woning vervulde de functie van woonhuis voor de bedienende priester. Het zadeldak rust nog op de oorspronkelijke houten klossen. Portaalje onder rondbogig, met siersmeedijzer gevuld bovenlicht en deurschilder waarop een wapenschild met opschrift IHS en A-O werd aangebracht. Op de boogkruin

sporen van een weggehakt wapenschild bekrond door een gevleugelde engel met kruis en banderol met opschrift Quis ut Deus.

BRAKEL (Everbeek)
HET PERCEEL BEHOREND TOT DE KAPEL

Kloosterstraat 4
Monument
04/12/2000

17de-eeuwse site van de Korootkapel, bijhorende woning met bijgebouwen, een oude muur en binnenkoer. Oorspronkelijk aangelegd in U-vorm.

ANTWERPEN (Deurne)
WOONHUIS

Boekenberglei 178
Monument
04/12/2000

Tweede eigen woning van architect Flor Van Reeth. De rijwoning uit 1923-1924 is kenmerkend voor zijn later, meer modernistisch oeuvre met een strakke vormgeving, een consequente toepassing van het platte dak en vernieuwende planopbouw met verspringende vloerniveau's met geïntegreerde interieurelementen. De kast en kachel zijn afkomstig uit zijn eerste woning te Mortsel.

MORTSEL
DE WITTE VAAS
VILLA GRETA en SCHILDERSLUST

Kapellelei 32-34-36
Monument
04/12/2000

Architect Flor Van Reeth ontwierp drie landhuizen geheel in het teken van traditie en kunstambacht, kenmerkend voor zijn vroege werk. Respectievelijk gebouwd in 1909, 1908 en 1909 vormen de huizen een uniek bewaarde groep woningen, waaronder zijn eerste eigen woning en de woningen van zijn kunstvrienden beeldhouwer Floris De Cuyper en kunstschilder Edward Daems. De tuinen werden mee opgenomen in de bescherming.

LEUVEN
HET VOORMALIGE SINT-ANNACOLLEGE

Naamsestraat 37
Monument
08/12/2000

De economische expansie van de 18de eeuw manifesteerde zich op architecturaal vlak in Leuven bij de universitaire colleges, waarvan er tal werden vernieuwd of volledig herbouwd. Zo werd het hoofdpand van het Sint-Annacollege opgetrokken op de plaats van het vroegere refugiehuis van de benedictijnenabdij van Affligem, dat reeds sinds 1597 in gebruik was als Sint-Annacollege. Fraai voorbeeld van midden 18de eeuwse architectuur waarvan de typologie teruggaat op het "hôtel de maître" met strak geritmeerde gevelfront onder een leien schilddak. In de loop van de 19de eeuw aangepast tot privé-woning en aan de oostzijde van het perceel uitgebreid met 19de- en 20ste-eeuwse bijgebouwen. Een bijzonder gaaf bewaarde gesloten galerij in eclectische stijl uit 1862 naar een ontwerp van de toenmalige stadsarchitect Edouard Lavergne. In het interieur van hoofdgebouw en galerij werd gestreefd naar een "totaalkunst", de inrichting vormt een uiterst kwaliteitsvol voorbeeld van de rijke interieurkunst uit de 19de-eeuw. Van de 19de-eeuwse tuinaanleg rest enkel een monumentale plataan.

ASSE
HET DOMEIN "WAALBORREPARK"

Parklaan, Pastinakenstraat
Dorpsgezicht
08/12/2000

Typisch voorbeeld van een nieuwe inplanting aan de rand van een verstedelijkt gebied of een grote dorpskern in het begin van de 20ste eeuw. Alle componenten van de traditionele buitenplaats zijn aanwezig in gereduceerde vorm. Zowel de stijl van de gebouwen als deze van het park is tekenend voor de smaak en de levenswijze van de beter gesitueerde bourgeoisie rond de eerste wereldoorlog. de grote open ruimte ten zuiden van de villa herbergt een zeldzame collectie houtige gewassen die een artistiek geïnspireerd ensemble vormen.

ASSE
24 BOMEN

Parklaan, Pastinakenstraat
Monument
08/12/2000

Uit de zeldzame collectie houtige gewassen van het domein "Waalborrepark" werd een selectie van 24 bomen als individueel monument beschermd. Het zijn stuk voor stuk uitzonderlijke exemplaren, qua afmetingen en/of soort of variëteit. Door hun verscheidenheid in kleur en textuur vormen zij een rijk geschaakt, artistiek geïnspireerd ensemble.

Buitenkrant

Marjan Buyle

VLAAMS-NEDERLANDSE DRIEDAAGSE 'WATER'

Het is vijf voor twaalf voor het varend erfgoed, dat aan een snel tempo aan het verdwijnen is. Slooppremies en het verdwijnen van de noodzakelijke infrastructuur zijn uiteraard factoren die deze vernieling nog in de hand werken. Het ontwerp van decreet voor de bescherming van het Varend Erfgoed, ingediend door Vlaams Minister Johan Sauwens, komt dus net op tijd.

De VCM organiseerde hierover, in samenwerking met de Nederlandse zusterorganisatie NCM, een driedaagse. De VCM-Ontmoetingsdag 'Varend erfgoed' op 24 maart 2001 was het tweede gedeelte van deze Vlaams-Nederlandse driedaagse rond het thema 'Water'. Plaats van het gebeuren was Antwerpen, in het auditorium van de KBC-toren.

De dag werd ingeleid door Piet Jaspaert, voorzitter van de VCM-Contactforum voor Erfgoedverenigingen, die parallellen trok tussen de hedendaagse monumentenzorg en de zorg voor varend erfgoed: beide hebben te maken met beheer, behoud, onderhoud en restauratie. Het varend erfgoed valt onder dezelfde categorie als bijvoorbeeld de wind- en watermolens of de orgels: een restauratie moet er in de eerste plaats op gericht zijn om ze opnieuw in gebruik te stellen. Het zijn instrumenten/werktuigen. Met andere woorden: een beschermd schip moet kunnen varen! Ook hier zal dan het spanningsveld rijzen tussen bewaren en gebruiken.

Pieter Blussé van Oud Alblas, mede-oprichter van de Oude Haven in Rotterdam, stelde het probleem van de infrastructuur als katalysator voor varend erfgoed. In Rotterdam ontstond, dankzij particulier initiatief, onderlinge samenwerking en voorwaardenscheppend overheidsbeleid, ruimte voor 15 museumschepen en

100 klassieke schepen in particulier bezit, met inbegrip van een doe-het-zelf-werf met dwarshelling. Peter Braem van de vzw Scheepshelling Rupelmonde schetste een nuttig beeld en een bruikbare inventaris van alle mogelijke locaties van werven. Alhoewel Vlaanderen een lange traditie kent op het gebied van scheepsbouw, verdwenen toch tal van werven na het stopzetten van de activiteiten. Het gevolg is niet alleen een verlies van waardevol industrieel erfgoed, maar ook concreet van mogelijkheden om varend erfgoed te onderhouden en te restaureren.

Prof. Eric Van Hooydonk, hoogleraar maritiem recht, probeert het ingewikkelde juridisch kluwen te ontwarren, waarbij we in België geconfronteerd worden door de bevoegdheidsverdelingen, eigen aan een federale staatsstructuur. Hij geeft tevens een overzicht van de mogelijkheden die het voorontwerp van decreet tot bescherming van varende monumenten biedt voor het varend erfgoed. Dit decreet werd ingediend door Vlaams minister Johan Sauwens.

Alex De Vos van de vzw De Vrienden van het Nationaal Scheepvaartmuseum maakt ons wegwijs in de ingewikkelde typologie, waarbij hij terecht pleit voor de noodzaak van een eenvormige terminologie met het oog op het opmaken van bruikbare inventarissen.

Na diverse plaatsbezoeken werden in de namiddag verschillende test-cases kort voorgesteld: varend erfgoed en sociale tewerkstelling, de Mercator na de bescherming, varend erfgoed en reconstructie naar oud model, de archeologische context van de Doelse Kogge en het belang van opleiding in de restauratie van varend erfgoed.

De dag werd besloten met een toespraak van Frank Becuwe van het kabinet van Vlaams Minister Johan Sauwens. Hij wees op de belangrijke rol die is weggelegd voor het verenigingsleven en het vrijwilligerswerk, dat complementair werkt met de overheid, die deze werking waardeert en ondersteunt. Een belangrijke schakel hierbij is de VCM, die drempelverlagend en ondersteunend moet werken ten opzichte van het in Vlaanderen sterk uitgebouwde verenigingsleven. De VCM kan op die manier zorgen voor een grotere efficiëntie van de werking van de verenigingen en kan ook contactpersoon zijn tussen de Vlaamse overheid en de verenigingen om problemen te signaleren en oplossingen te zoeken. De vertegenwoordiger van de Minister kondigde ook aan dat een gedeelte van de voorziene subsidies voor vormingsbehoeften in verband met de bevordering van het vakmanschap ten behoeve van werkzaamheden aan beschermde monumenten zouden kunnen ingezet worden voor opleidingsinitiatieven voor de conservering en de restauratie van varend erfgoed.

De referaten worden gebundeld in een verslagboek, dat door VCM wordt gepubliceerd (voorziene publicatiedatum is begin juli 2001).

Meer inlichtingen en bestellingen: VCM-Contactforum voor Erfgoedverenigingen, Huis Schott, Eikstraat 27, 1000 Brussel. Tel. 02/549 07 32. Fax 02/502 43 30. E-mail: vcm@skynet.be Website www.monument.vlaanderen.be

Els Hofkens

LANDSCHAPSANIMATOREN ZORGEN VOOR VERRUIMING EN VERNIEUWING IN HET LANDSCHAPSBELEID

Vandaag bestaan er reeds tal van gemeentelijke provinciale en zelfs Vlaamse initiatieven om landbouwers, pachters of eigenaars van gronden in te schakelen bij het beheer van het landschap. Een aantal van deze initiatieven zijn ontstaan op het raakvlak van het natuurbehoud en de landschapszorg.

De Regionale Landschappen zijn ontstaan als regionale initiatieven van vooral lagere besturen rond de thema's natuur en natuurgerichte recreatie/educatie. Door middel van het decreet natuurbehoud heeft de vorige Vlaamse regering deze structuren verankerd en zowel organisatorisch als juridisch gestroomlijnd. Vlaanderen kent momenteel 7 definitief erkende regionale landschappen: Regionaal Landschap Dijleland, Haspengouw, Kempen en Maasland, Noord-Hageland, Vlaamse Ardennen, West-Vlaamse Heuvels en Zenne, Zuun en Zoniën. Zij hebben bijna 1/3 van de Vlaamse oppervlakte als werkingsgebied. Ze zijn vooral gesitueerd in het zuiden van Vlaanderen en bestrijken, niet toevallig, een aantal regio's die nog belangrijke landschappelijke kwaliteiten bezitten. Landschapswaarden zijn immers in hoge mate verweven met natuurwaarden en recreatieve potenties. Eerder dan nieuwe structuren te ontwikkelen binnen het eigen departement is het de keuze van minister Sauwens om de landschapszorg zoveel mogelijk te integreren en uit te bouwen in bestaande en bruikbare structuren, zelfs als deze structuren strikt genomen tot een ander beleidsdomein behoren. In die zin is dit initiatief ook bestuurlijk vernieuwend.

De regionale landschappen die 'met beide voeten in het terrein' staan, zijn dan ook de meest aangewezen partners om een actieve landschapszorg als troef voor een duurzame regionale ontwikkeling mee uit te bouwen. Vanuit hun gebiedsgerichte terreinkennis, hun contacten met gemeentebesturen en administraties, de belangrijke verweving natuur, landschap en recreatie, zijn de regionale landschappen geknipt voor de promotie van een actieve landschapszorg en het creëren van een gemeentelijk en maatschappelijk draagvlak hiervoor.

De drempel om actief deel te nemen aan landschapszorg (bijvoorbeeld door beheersovereenkomsten Kleine Landschapselementen of onderhoud klein historisch erfgoed) moet voor de potentiële gebruiker zo laag mogelijk worden gehouden. Precies het realiseren van deze laagdrempeligheid is een belangrijke taak van de landschaps animator. Gezien de specificiteit en de verschillen in werkwijze tussen een aantal Regionale Landschappen is het aangewezen om de resultaatsverbintenis en het takenpakket van de landschaps animator enerzijds te ontwikkelen op maat van de verschillende Regionale Landschappen en anderzijds maximaal in functie van de gebiedsgerichte noden inzake landschapszorg.

De kernopdracht van deze landschapsanimatoren is stimuleren, bemiddelen en motiveren van overheden en particulieren (landbouwers, grondeigenaars en grondgebruikers ...) tot het meewerken aan of realiseren van concrete thematische en gebiedsgerichte projecten en acties inzake landschapszorg met inzet van het bestaande instrumentarium van het landschapsbeleid. De bedoeling is om flexibel te werken en in te gaan op kansen die zich aanbieden en te werken op maat van het werkingsgebied van het Regionaal Landschap. De landschapsanimatoren worden voor 75 % gefinancierd door de Monumenten en Landschappen en in het kader van het Vlaams Programma voor Plattelandsontwikkeling 2001-2006 voor 25 % bijkomend gesubsidieerd door Europa. Door deze subsidies kunnen de Regionale Landschappen aan een breder

draagvlak voor algemene landschapszorg werken met naast de bestaande natuur en toeristische luiken ook een landschapsluik.

SYMPOSIUM DE LANDSCHAPSATLAS, BAKEN VOOR EEN VERRUIMD LANDSCHAPS- BELEID

Op vrijdag 15 juni 2001 organiseert de Afdeling Monumenten en Landschappen, een symposium te Affligem om de landschapsatlas aan het ruime publiek voor te stellen en de gebruiksmogelijkheden onder de aandacht te brengen van de openbare besturen, studie-bureaus, planologen, milieumambtenaren, en tal van verenigingen die begaan zijn met het landschappelijk erfgoed. Deelnemers aan het symposium ontvangen op deze dag bovendien een CD-ROM, met de landschapsatlas, met toe-lichtend boek.

De vraag naar een landschapsinventaris ontstond vanuit de nood aan een gebiedsdekkende inventaris van het landschap en aan een holistische benadering van het landschap als reactie op de sectorale benaderingen. Dit holisme (het geheel is meer dan de som der delen) houdt voor "landschap" onder andere in dat niet alleen de landschapselementen het landschap bepalen maar ook hun onderlinge, historische én ruimtelijke, relaties. Dit betekent ook dat de waarde van afzonderlijke relictten versterkt of verminderd wordt door de context waarin ze zich bevinden. De landschapsinventarisatie bestaat momenteel uit 2 delen die volledig complementair zijn. De landschapsatlas is de inventaris van de relictten van de traditionele landschappen en geeft een gebiedsdekkende, wetenschappelijk onderbouwde inventaris van het landschap in het begin van de 21^e eeuw. Hierbij ligt de nadruk op de inventarisatie van de landschapkenmerken van bovenlokaal belang met erfgoedwaarde (puntrelictten, lijnrelictten, ...). De landschapkenmerkenkaart is de aanvullende inventaris van de ruimtelijke landschapkenmerken van bovenlokaal belang (structurend in oorzakelijke zin,

oriënterend, ...). Met een bijkomende landschapsinventaris vanuit de esthetische invalshoek kan uiteindelijk een globale landschapskwaliteitskaart opge-
maakt worden.

Tijdens het symposium wordt het eerste deel van het inventarisatieproject, de landschapsatlas, voorgesteld. De landschapsatlas geeft aan waar de historische gegroeide landschapsstructuur tot op vandaag herkenbaar gebleven is en duidt deze aan als relict van de traditionele landschappen.

In 1995 werd gestart met dit inventarisatieproject. Het moest een snelsurvey zijn op basis van de aanwezige kennis en inzichten. Hierbij werd uitgegaan van wat mensen waarderen in landschappen: samenhang, gaafheid en herkenbaarheid. Voor de traditionele landschappen werd op basis van vergelijking tussen oude kaartdocumenten en recentere orthofoto's de relict (punten en lijnen) in kaart gebracht.

In de atlas worden relictzones en ankerplaatsen aangeduid. De afbakening van de relictzones is gebaseerd op het voorkomen van waardevolle landschapselementen in relatief gave, herkenbare onderlinge samenhang. Het zijn gebieden met een grote dichtheid aan punten en lijnrelict, zichten en ankerplaatsen en zones waarin de samenhang tussen de waardevolle landschapselementen belangrijk is voor de gehele landschappelijke waardering.

Ankerplaatsen zijn de meest landschappelijk waardevolle gebieden voor Vlaanderen. Ze bestaan uit complexen van gevarieerde erfgoedelementen die een geheel vormen. Ze zijn binnen de relictzones uitzonderlijk inzake gaafheid of representativiteit, of nemen ruimtelijk een plaats in die belangrijk is voor de zorg of het herstel van de landschappelijke omgeving, of ze zijn uniek. Door de keuze voor een gericht, maar verruimd landschapsbeleid werd er besloten om de ankerplaatsen af te lijnen. Hierdoor werden de gebruiksmogelijkheden van de atlas vergroot en is een betere integratie in de Ruimtelijke Ordening mogelijk.

De atlas bestaat uit digitale kaarten, die gekoppeld zijn aan een databank met beschrijvingsfiches van de relict. Deze fiches geven de waarden, verstoringen en de wenselijkheden weer.

Het resultaat is een op meso-schaal gebiedsdekkende landschapsinventaris van Vlaanderen op het einde van de 20^e eeuw, waaruit blijkt dat 16,25 % van het Vlaamse grondgebied het statuut ankerplaats waard is. De gebruiksmogelijkheden van de atlas zijn groot en zullen door het gebruik nog beter bekend worden. Het beschermen van landschappen hoeft niet langer ad hoc te gebeuren want de atlas levert een mooi overzicht van de beschermenswaardige landschappen. Bovendien bevat de atlas veel informatie voor de opmaak van de beschermingsdossiers en het daaraan gekoppelde beheer. Tevens wil het verruimd landschapsbeleid de cultuurhistorische elementen in hun historische en landschappelijke context plaatsen. De atlas kan hierbij gebruikt worden voor een gebiedsgerichte aanpak om de algehele verschroming en versnippering tegen te gaan. Binnen de relictzones zal een financiële bijdrage worden verleend voor maatregelen gericht op het duurzaam behoud, het herstel of de ontwikkeling van Kleine Landschapselementen (KLE).

Naast hun bestaande taak in het natuurbehoud krijgen de Regionale Landschappen een nieuwe taakstelling bij die bestaat uit het stimuleren en promoten van integrale landschapszorg binnen hun werkingsgebied en de relictzones. Niet voor niets zijn ze werkzaam in streken rijk aan relictzones. Tevens is de atlas uiterst geschikt voor de integratie van landschapszorg in de

Ruimtelijke Planning. Het biedt de mogelijkheid om een waardevol vervolg te maken op de gewestplanbestemming "landschappelijk waardevol agrarisch gebied" in de ruimtelijke structuurplannen op elk planningsniveau. De ruimtelijke uitvoeringsplannen kunnen daarnaast de karakteristieke landschapselementen en -kenmerken afbakenen. Het landschapsbeleid kan aldus via een inhoudelijke of procedurele integratie aangevuld en verankerd worden in het ruimtelijk beleid.

In de Milieu-effectenrapportering is reeds meer dan 10 jaar landschap één van de belangrijkste aspecten. De atlas biedt een ruimer kader voor de studie van de landschappelijk impacten van ingrepen. Bovendien is de aanduiding van punt- en lijnrelict onmiddellijk bruikbaar in deze studies.

Naast deze gebruiksmogelijkheden zijn er ontegensprekelijk nog andere, aan de gebruiker en het beleid om ze te ontdekken. De vertaling van de landschapsatlas in de andere beleidvelden, ook in de lokale landschapszorg, kan vanaf nu beginnen.

De resultaten en gebruiksmogelijkheden worden tijdens het symposium tevens geïllustreerd met voorbeelden uit geheel Vlaanderen.

Meer informatie en inschrijving bij de Afdeling Monumenten & Landschappen - Tel. 02/553.82.41, els.hofkens@lin.vlaanderen.be

TE KOOP

Historische hoeve, genaamd de "Haute Cense", gelegen Grondwetlaan 101 te MENEN. De ruime boerenwoning (ca. 25 m x 10,5 m) dateert uit de 18de eeuw en is beschermd als monument. Te restaureren en te voorzien van hedendaags comfort. Het gelijkvloers omvat benevens de inkom met authentieke trap, rechts een ruime woonkamer met brede Vlaamse haard, een keuken en drie kamers; links twee 'beste' kamers verbonden door dubbele vleugel deur, benevens twee kleinere kamers. Immense zolder met intacte gebinten en volledige onderkeldering. Opmetingsplannen beschikbaar.

Inlichtingen bij de eigenaar:
André De Simpelaere
Bruggestraat 533
8930 MENEN

M&L citaat

ORDONNANTIEN EN ACTEN VAN DE REGERING DER STAD BRUSSEL

INTOOMING DER SCHENDINGEN AAN DE GEBOU-
WEN EN PUBLIEKE WANDELINGEN.

BURGEMEESTER EN SCHEPENEN,

Onderrigt zijnde dat 'er schendingen toegebragt zijn aan de publieke werken binnen deze stad, gemaakt zoo voor de noodzakelijkheid als de aangenaamheid van hare inwoners; dat onder anderen den eersten candelaber geplaatst tot het verlichten met gaz van de wijk van het Schouwburg, omgeworpen en gebroken is, en dat 'er boomen van de plantagien op de nieuwe vesten afgekap't en verminkt zijn.

In aandacht nemende dat het betaamt het vernieuwen van deze misdaden, die voorzien zijn bij de penalen Codex, te verhoeden.

Hebben besloten:

Hunne bestierde te verwittigen dat 'er strenge bevelen gegeven zijn aan de Commissarissen van Policie en hunne Agenten, om op te zoeken de pligtige en mededaders van diergelijke misdrijven, ten einde van die pligtige en mededaders te doen achtervolgen voor de Rechtbanken, ingevolge de bepalingen van de art. 257, 445 en 446 van den penalen Codex, waarvan den inhoud volgt:

"Art. 257. Alwie zal vernietigd, afgeworpen, verminkt of geschonden hebben **monumenten**, belden en andere voorwerpen bestemt tot de publieke noodzakelijkheid of verciering en opgeregt door de publieke overheid of met deszels volmagting, zal gestraft worden met eene gevangenis van een maand tot twee jaren, en eene boete van honderd tot vijf honderd francs.

"Art. 445. Alwie eenen of meer boomen, die hij wist aan een ander toe te behoren, zal neergeveld hebben, zal gestraft worden met eene gevangenis die niet en zal zijn onder de zes dagen nog boven de zes maanden voor elken boom, zonder dat het geheel de vijf jaren zal mogen overtreffen.

"Art. 446. De straffen zullen de zelfste zijn voor elken boom verminkt, afgekap't of geblekt zoodanig dat hij moet verdroogen.

Gedaan in zitting van het Collegie, op het Stadhuis te Brussel, den 18 Maart 1821.

L. DE WELLENS.
P. Cuylen, *Secretaris*

d'échelle, ni de couleur avec les constructions avoisinantes, dissimulant mal un plan triangulaire ridiculement petit, la Gouden Huyve n'est plus la claire expression architecturale que nous avons connue.'

(51) HEBBELYNCK, G., *La Place Royale à Bruxelles. Plaidoyer en faveur d'une modification prudente du soubassement des immeubles qui la bordent*, Brussel, 1920 (overdruk uit *Bulletin de la SCAB*, nr. 17, 1920).

(52) KCML - dossier Koningsplein, verslag van 2/1/1921 en SAB-archief CEVB, verslag van 4/1/1921.

(53) HEBBELYNCK, G., *La Place Royale à Bruxelles*, in *L'Emulation*, maart 1922, p. 33-44.

(54) KCML - dossier Koningsplein, brief van Hebbelynck aan de KCML van 8/12/1922 en antwoord van de KCML van 6/1/1923. De KCML vond bovendien dat Hebbelynck, als voormalig leerling-architect van de KCML, zijn positie misbruikte en geen respect betoonde voor de adviezen van zijn 'oudere leermeesters'.

(55) *Comité d'études du Vieux-Bruxelles. Rapport sur l'activité pendant l'exercice 1926-1927 t.e.m. 1938-1939.*

(56) SAB-archief CEVB, verslag 12/11/1929, 14/1/1930.

(57) *Comité d'études du Vieux-Bruxelles. Rapport sur l'activité pendant l'exercice 1938-1939*, p. 1-2.

(58) Andere nieuwe leden waren L. Titz en O. Buyse (1919), kanunnik Lefèvre (1926), Markies de Beaufort (1927), Armand de Behault de Dornon (1929), Paul Bonenfant (1930), Charles Terlinden (1936-1937) Joseph de Borchgrave d'Altena (1937-1938), Majoor Delvaux (1937-1938), M.A. Guislain (1937-1938), Sander Pierron (1937-1938), G. Van Kalken (1937-1938)

en H. Velge (1937-1938). Louis Robyns de Schneidauer werd vanaf 1935 secretaris van het Comité i.p.v. Fauconnier.

Onder de overledenen noteren we verder Paul Combaz (1920), Cardon (1919), Schweisthal (1922), A. Cosyn (1928), M. Lemonnier (1931), E. Jacqumain (1931), Destrée (1931), de Behault de Dornon (1932), Titz (1933), Steens (1933), Teirlinck (1934), de Beaufort (1938).

(59) Het laatste verslag van de zittingen van het Comité, dat in het archief werd bewaard, dateert van 4/6/1935. Dit valt samen met de vervanging van secretaris Fauconnier door Robyns de Schneidauer. Hierna geven nog alleen de gedrukte jaarverslagen tot 1938-39 een idee van de activiteiten van het Comité in de laatste jaren van haar bestaan.

GRIET MEYFROOTS is Licentiate Kunstwetenschappen en Archeologie Aspirant bij het FWO-Vlaanderen

DE FOTOCOLLECTIE VAN HET COMITE D'ETUDES DU VIEUX BRUXELLES

► Zicht vanuit de
Twaalf Apostelen-
straat op de
afbraakwerken voor
de Noord-Zuid-
verbinding, s.d.
(SAB, IF-C3115,
foto CEVB)

De meest opvallende actie van het Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles was de realisatie van een omvangrijke fotografische inventaris van de burgerlijke en religieuze, openbare en private gebouwen van Brussel.

Deze gebouwen die, volgens het Comité, een historisch, een archeologisch of eenvoudigweg een esthetisch belang hadden, verdienden het om behouden of tenminste gefotografeerd te worden voor de 'toekomstige generaties' (1). Deze activiteit stond in onmiddellijke relatie tot de grote stedenbouwkundige omwentelingen die het centrum van Brussel vanaf de tweede helft van de 19de eeuw heeft gekend.

De waardevolle fotocollectie van het CEVB, aangevat in 1903 en voortgezet tot rond 1938, toen het Comité op het punt stond te verdwijnen, telt ongeveer 1500 opnames die de Brusselse architectuur uit de 16de, 17de en 18de eeuw illustreren.

Gezien de context waarin de collectie tot stand kwam, was deze sensibiliseringsactie hoofdzakelijk gericht op het oude erfgoed uit de periode voor de 19de eeuw. Voor de burgerlijke architectuur betrof dit de gebouwen die opklimmen tot de 16de en 17de eeuw, naast die van de heropbouw na het bombardement van 1695 en degene die tot de classicistische stijlen van de tweede helft van de 18de eeuw behoorden. De neoclassicistische architectuur van het begin van de 19de eeuw werd slechts bij uitzondering opgenomen. De architectuur van de tweede helft van de 19de eeuw, die nagenoeg

samenviel met het ontstaan van het Comité, werd volledig genegeerd.

Vanaf 1903 doorkruisten de leden van het Comité de straten van Brussel op zoek naar de interessante bouwwerken, openbare gebouwen en particuliere woonhuizen, met een oud karakter, een reëel artistiek belang of een pittoreske waarde, om ze op de gevoelige plaat vast te leggen.

De uiteindelijke bedoeling van dit project was de documenten te bundelen in een *grande collection de phototypies, accompagnées de courtes monographies, en un grand album, constituant le pieux résumé de toutes nos antiquités locales au moment des travaux qui bouleversent notre ville* (2). Naar het voorbeeld van "Oud Parijs" of "Oud Lyon" wilde het Comité een soortgelijk "Album van Oud Brussel" publiceren. Dit laatste werd slechts gedeeltelijk gerealiseerd.

In het activiteitenverslag van 1908, uitgegeven door de *Société Royale d'Archéologie de Bruxelles*, werd de bezorgdheid duidelijk van het Comité ten opzichte van de afbraakwerken die vanaf deze periode werden uitgevoerd voor de aanleg van de Noord-Zuidverbinding: *'...il est temps, grand temps, de protéger ce qui reste de ces années lointaines, de ménager un peu, dans toutes ces démolitions, le Vieux-Bruxelles, si l'on ne veut pas que dans quelques années, de tout ce passé d'art, de tout ce pittoresque aimable, il ne reste plus rien, rien que de belles photographies.'* (3)

Het Stadsarchief van Brussel bezit meerdere kopieën van de fotocollectie, alsook de fotografische zilvernitraatplaten. Het geheel is toegankelijk via de topografische fichier van het iconografisch fonds van het Archief (4).

Een aantal foto's werd reeds gepubliceerd, met name in de door stadsarchivaris Mina Martens aangevulde editie van Henne en Wauters' *Histoire de la Ville de Bruxelles*. Ook voor verscheidene recentere werken waarin het oude erfgoed van de stad in de kijker wordt geplaatst, werd een beroep gedaan op foto's van het Comité. Er werd eveneens een reeks postkaarten uitgegeven door het 'Maison Nels' op initiatief van het Comité. De collectie werd echter nooit volledig gepubliceerd of aan een exhaustief onderzoek onderworpen.

De collectie van het Stadsarchief telt 1546 foto's die alfabetisch geordend zijn. Ongeveer 1200 ervan behandelen het burgerlijk erfgoed van het historische stadscentrum en enkele steenwegen van de buitenwijken (Haachtsesteenweg, Waterloo-sesteen-

▼
Barokke Halsgevels,
Bergstraat 51-53,
s.d., afgebroken
in 1927
(SAB, IF-C3562,
foto CEVB)

weg, Alsebergsesteenweg...). Negentig foto's illustreren de kerken van de Vijfhoek en hun meubilair. Hierop volgen ook 120 foto's van de Ter Kamerenabdij. Tenslotte zijn er nog een tiental foto's van uiteenlopende aard, voornamelijk van schilderijen waarop Brussel afgebeeld is en van panoramische zichten op wijken in afbraak (5).

In het begin was de collectie er voornamelijk op gericht de meest interessante, traditionele gebouwen van het historisch stadscentrum te fotograferen. De thema's die in het Album van 1908 werden behandeld, werden duidelijk geïllustreerd aan de hand van een groot aantal foto's van topgevels en andere geveltypes, deuren... De collectie werd echter snel uitgebreid met vrij systematische, fotografische reportages van de straten die in het kader van de Noord-Zuidverbinding afgebroken werden.

Ook na de oorlog werd de collectie aangevuld met foto's van andere opvallende gebouwen en met uitgebreide reportages van enkele interessante interieurs. Zo bevat ze een volledige reeks van de salons van het herenhuis Hoffmann, in de Eikstraat nr. 10,

▼
Detail van een deur
in de Trapstraat
nr. 20, s.d., afge-
broken bij de aan-
leg van de Noord-
Zuidverbinding
(SAB, IF-C3144,
foto CEVB)

het "Patriciërshuis", eigendom van de Stad Brussel. In de jaren dertig wijdde het Comité zich opnieuw voornamelijk aan de fotografische inventaris van de gebouwen die afgebroken zouden worden, alsook aan de vereeuwiging van de Putterijwijk.

De fotocollectie die in het Stadsarchief wordt bewaard is ook voorzien van handgeschreven annotaties. Zij bevatten doorgaans het adres, een korte beschrijving, de code van het oorspronkelijk nummeringssysteem, de datum en, in bepaalde gevallen, een korte commentaar of situatieschets. De analyse van de activiteitenverslagen van het Comité kan het mogelijk maken om een aantal niet gedateerde foto's beter te situeren.

Het Comité besteedde dit enorme werk uit aan professionele fotografen. De rekeningen en bestelbonnen die in het archief van het Comité bewaard zijn, leren ons dat de opdrachten vanaf 1912 systematisch werden toevertrouwd aan het huis Nels. Deze fotograaf, eveneens gespecialiseerd in prentbriefkaarten, gaf ook de postkaartenseries van het Comité uit. Vanaf 1920 werd het huis Nels overgenomen door Ernest Thill, die de opdrachten van het Comité van zijn voorganger erfde. De correspondentie tussen het Comité en de fotografen Nels en Thill geeft in bepaalde gevallen bijkomende informatie om foto's nader te dateren. De laatste rekeningen van het huis Thill aan het Comité dateren van eind 1932. Wie in de laatste jaren van het bestaan van het Comité de fotograaf was, is niet gebleken uit het archief. Ook voor de beginjaren geven de archiefdocumenten weinig informatie over wie de foto's nam.

Het belang van de fotocollectie van het CEVB is ontegensprekelijk. Naast de documentaire waarde, geeft ze vooral een idee van de omvang van de erosie van het architecturale erfgoed van Brussel vanaf het begin van de 20ste eeuw. Bovendien is ze vaak de enige betrouwbare iconografische bron voor een aantal uitzonderlijke monumenten die verdwenen zijn, zoals het herenhuis d'Ursel of het Granvellepaleis. Tenslotte zijn de foto's waardevolle getuigen van de vroegere staat van een groot aantal gebouwen die vandaag nog bewaard zijn. Waar de archieven van de dienst Openbare Werken van de Stad vaak lacunes vertonen, of helemaal niets zeggen over bepaalde transformaties, zijn de "clichés Buis" in vele gevallen een onmisbare bron bij het opstellen van restauratiedossiers.

Van de circa 1200 foto's van burgerlijke gebouwen, die het Comité liet maken tussen 1903 en 1938, komen er slechts 278 overeen met gebouwen die vandaag nog bewaard zijn.

▲
 Interieur van het
 grote salon van het
 herenhuis Hoffman,
 Eikstraat 10, s.d.
 (SAB, IF-C3066,
 foto CEVB)

EINDNOTEN

- (1) V. TAHON, *Les travaux du Comité du Vieux Bruxelles*, in *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, XX, 1906, p. 290.
- (2) idem, p. 289.
- (3) *Rapport sur les travaux de la Société*, in *Annuaire de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles*, XX, 1909, p. 9.
- (4) Een ander exemplaar van de fotocollectie is eveneens bewaard in het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium
- (5) Deze beschrijving herneemt de klassering in het iconografisch fonds van het Stadsarchief.
 Een volledige inventaris van de eerste 1200 foto's, alfabetisch op straat gerangschikt, werd in 1999 opgesteld door Pascale INGELAERE en is beschikbaar in de leeszaal van het Stadsarchief.

PASCALE INGELAERE is Attachee bij de
 Dienst Monumenten en Landschappen van het
 Brussels Gewest

*Olivier Scheir
Benoît Delaey*

DE PRIORIJ ONZE-LIEVE-VROUW TEN HOVE OF HET RATTEN- KASTEEL TE WAARSCHOOT

▲ De noord- en west- fundamenteën van de
gevel van de priorij. kerk gebouwd
De hoeve links werd (foto O. Pauwels)
in 1753 op de

De voormalige cisterciënzerpriorij te Waarschoot werd op 10 november 1995 beschermd. De problematiek rond die bescherming, gekoppeld aan de manifeste onwil van de voormalige eigenaars, waren de hoofdoorzaken van haar verval tot ruïne.

In het licht van diverse – tot dusver niet echt succesvolle – pogingen tot herwaardering en herstel, werd de voormalige priorij voor het eerst onderworpen aan bouwhistorisch en bouw-

archeologisch onderzoek. Hieruit bleek dat het gebouw totnogtoe schromelijk ondergewaardeerd werd. Eén van de oudere vleugels van de ruïne kon immers ondubbelzinnig worden geïdentificeerd als een laatmiddeleeuwse woontoren. Het onderzoek is nog lang niet afgerond, maar de vaststellingen die reeds werden gemaakt zijn zo waardevol, dat het publiceren ervan, als bijkomend pleidooi voor het behoud van de priorij, niet langer mocht worden uitgesteld (1).

'escuier de cuisine' of 'écuyer d'écurie', vaak in het Nederlands vertaald als 'jonkheer van de keukene'. Later, in 1458, nam hij nog één maal een schepenambt waar te Gent, weliswaar op een weinig aanzienlijke plaats, als tiende schepen van Gedele (10). Op oudere leeftijd besliste Symon Utenhove om op zijn grondgebied in Waarschoot een kloostergemeenschap te stichten. Zijn huwelijk met Margriete sBusers was kinderloos gebleven en volgens de bewaarde bronnen had Utenhove een afkeer gekregen van het wereldse leven: "... *ende riickdomme van deser weerelt wesende ijdel en niet zekere, maer verghankelic ende daer omme begherende devotelic te makene zinen tresoor ende kiezen zijn woenste in den hemel, ...*" (11). Op 20 maart 1445 verleende de bisschop zijn toestemming voor de officiële stichting van een kloostergemeenschap (12). In de tekst is sprake van een bestaande woning. Dit kwam reeds tot uiting in de vroegere akte van amortisatie van het klooster, ondertekend door Filips de Goede: "... *te funderene, stichtene, ende up te stellene een cloester ofte couvent vande religieusen vander religioene ende regulo vander observancie van minen heere Sente Bernaerd, ter steden en bivanghe van zinen huse ende land, dat hij heeft in de*

prochie van Waarschoot, nevens onser stede van Eeclo, ..." (13).

Op 5 oktober 1447 werd het klooster opgenomen in de orde van de cisterciënzers. Het was het 724ste mannenklooster van de orde van Cîteaux (14). De naam waaronder het klooster werd ingeschreven was *Monasterium Curiae Beatae Mariae*, klooster van Onze-Lieve-Vrouw ten Hove. Zoals de traditie van Cîteaux het wou, werd de priorij gewijd aan Maria. Hove sloeg dan weer op de naam van de stichter: Symon Utenhove. Vanuit Warmond werden zeven monniken gestuurd om de priorij te bevolken. Als eerste prior werd een zekere Judocus geïnstalleerd uit het sticht van Mariëndock, te Brandwijk bij Heusden in Noord-Brabant.

Symon Utenhove legde zijn riddergewaad af en trad als gewone lekenbroeder in zijn klooster. Hij overleed er begin maart 1462 en werd in de priorijkerk begraven. Zijn vrouw, Margriete sBusers, trad toe tot het hospitaal van de Bijloke te Gent, waar zij een stil en teruggetrokken leven leidde. Zij overleed er op 72-jarige leeftijd, op 4 juni 1480. Zij werd begraven in de kapel van de Bijloke. Zowel zij als haar man werden opgenomen in het martyrologium van de Nederlandse heiligen (15).

De noordvleugel
van de voormalige
priorij anno 2000
(foto O. Pauwels)

Verwoestingen en verhuizing

De geschiedenis van de priorij verliep niet rimpeloos. Pas opgericht, werd ze een eerste maal verwoest in de periode 1482-1492, tijdens de burgeroorlog van de Gentenaars tegen de troepen van Maximiliaan van Oostenrijk. Hierna gaf Filips de Schone op 23 april 1499 de toestemming om de priorij te herbouwen. Prior Hendrik Variaers liet toen het kloosterdomein omsluiten met wallen, hagen en een poort (16). Aan het einde van de jaren 1570 trokken calvinisten door het Vlaamse land en plunderden er vele abdijen, zoals Baudelo op 8 augustus 1578. Twee jaar later, op 26 augustus 1580, werd de priorij in Waarschoot voor een tweede maal vernield. In 1581 werden de nog restende kloostergebouwen van Waarschoot in brand gestoken. Alle roerende goederen waren inmiddels meegenomen en verkocht. Maar blijkbaar werden ook bij deze verwoestingen niet alle gebouwen volledig vernield, want het bestaan van een stenen huis wordt nog steeds geattesteerd: *"Ondere vercoopinghe ghehouden binnen de prochie van Waarschoot op de 24 dagh van octobre 1581. Ontfank van Lievin Gheernaert coope van het beluik van wylent het clooster te Waarschoot met een steenen huus ghenamed casteel mette boghaerde ende twee dreve deene streckende van de steenpoorte tot de drayboom ende dander van (blauw)poorte tot wylent de houten brugghe. Groot 18 ghemeten 50 roeden omme de somme van 254 p. 6sh. 8gr."* (17). Pas in 1584, nadat op 17 september de vrede te Beveren was getekend, keerden de monniken terug naar hun klooster (18). Door de heropbouw van het gebouwenbestand kwam de priorij echter zwaar in de schulden te zitten.

De oorlog tussen Spanje en de Verenigde Provinciën leidde ertoe dat de kloosterlingen in 1634 en van 1636 tot 1646 in hun refuge in Gent moesten schuilen, aan de rand van de stad in de wijk Ekkergem, in de binnenbocht van de Coupure (19). Deze refuge groeide stelselmatig uit en een definitieve verhuizing naar Gent werd voorbereid. Er waren immers onvoldoende financiële middelen om het klooster te Waarschoot te herbouwen en bovendien was het veiliger binnen de stadsmuren: *"Ende de supplianten bemerckende dat sy niet en consten gheraken tot souffisante middelen, midts de cleene portee van hun temporel, om tselve hun clooster te herbauwen, ende dat het ghesitueert was in sulcke dangereuse plaetse, dat de minste opcomende oorloghe cause wesen van een derde destructie, ..."* (20). De verhuizing vond uiteindelijk plaats in 1649 (21), zoals geattesteerd in de *Inventaris en venditie van peerden ... in de maendt october 1649 ... overmits het clooster is vertrocken in thof van Waarschoot binnen*

▲
De zuidelijke en de
oostelijke gevel,
1945
(foto KIK)

de stede van Ghen (22). Exact tweehonderd jaar na de oprichting verliet de gemeenschap het klooster te Waarschoot om haar verdere toekomst in Gent te zoeken.

HET GEMEENSCHAPSLEVEN IN GENT

De refuge in de Stoppelstraat te Gent ontwikkelde zich tot een volwaardig klooster. Zo liet prior Vander Cruysen in 1700 een kerk optrekken in barokstijl. Te Waarschoot werden de gronden verpacht, hoewel het klooster in Gent ook pogingen ondernam om inkomsten uit de landerijen in

▼
Zicht op de westelijke gevel, 1945
(foto KIK)

Waarschoot te winnen. De eerste poging hiertoe vond plaats onder prior Mahieu: *Martinus 21(1722) heeft den eerwaarden heer prelaet Mahieu begonnen de landtsneringen, ende te beginnen te bedrijven het nederhof in Waarschoot hier toe geïndiceert synde door broeder Gilles Van den Brande (23).* Maar in 1729 gebeurde het volgende: *Met kerst-avond van desen jaeren heeft den eerwaarden heer prelaet Mahieu geenbanneert ende opgebrocken de lantsbauwerije, de welcke hij vervolgentlyck gedaen had op het Nederhof, het Aut Klooster, (...) alle het welcke geen profijt en heeft toegebracht aen het huys, ende waer van den ontfanckende uitgeeft niet vinde-lyck is (24).* Hieruit blijkt dus dat alle uitbatingen werden stopgezet omdat ze te verlieslatend waren voor de priorij.

Later wou ook prior Cambier vanuit Gent de landbouwactiviteit in Waarschoot opwaarderen. Onder meer de verkoop van hout moet één van de belangrijkste inkomsten van de priorij zijn geweest: *In dese maendt (maart 1760) is beplant een partije landt gelegen binnen Waarschoot op den Bergh (huidige straatnaam in Waarschoot) (...) met 275 ecke (25).* *In dese maendt (maart 1761) sijn geplant 8000 ecke stecken om een planterye te formeren binnen Waarschoot (26).*

Petrus Riemslaghe heeft de twijfelachtige eer om de geschiedenis in te gaan als allerlaatste prior van het klooster van Waarschoot in Gent. In 1793 werd hij als prior aangesteld. Amper één jaar later al vluchtte hij naar Nederland uit angst voor de oprukken- de Franse legers. Toen hij nog een jaar later, in 1795, terugkeerde, vond hij een klooster dat volledig onder de schulden bedolven was en waarvan alle goederen waren aangeslagen. Op 15 Fructidor IV (1 september 1796) maakte de Franse overheid een inventaris op van alle bezittingen van de priorij, zowel in Gent als in Waarschoot. De Gentse priorij was op dat ogenblik bewoond door prior Riemslaghe, een subprior, 7 religieuzen, 2 novicen en 4 dienstknechten (27). In de aangehaalde inventaris werden als bezittingen te Waarschoot vermeld: *“Een hofstede genaempt het oudt clooster met 57 gemeten 152 r. land verkregen bij fondatie van 't clooster is verpacht volgens voorwaerde jaarlijks ter somme van 480 p. Op den Bascour van de voorzijde hofstede genaempt het oudt clooster staet een oudt speelgoet geweest sijnde het casteel van den fondateur waarvan geen inkomen alhier wordt gebragt als alleenelyk dienende voor de commoditeyt van den heer prelaet ende religieuzen in het dirigeren van hunne goederen ende ook anderzints om aldaer eenige daegen te verblijven in het jaer (28).*

▲ De noordelijke en de oostelijke gevel, 1945 (foto KIK)

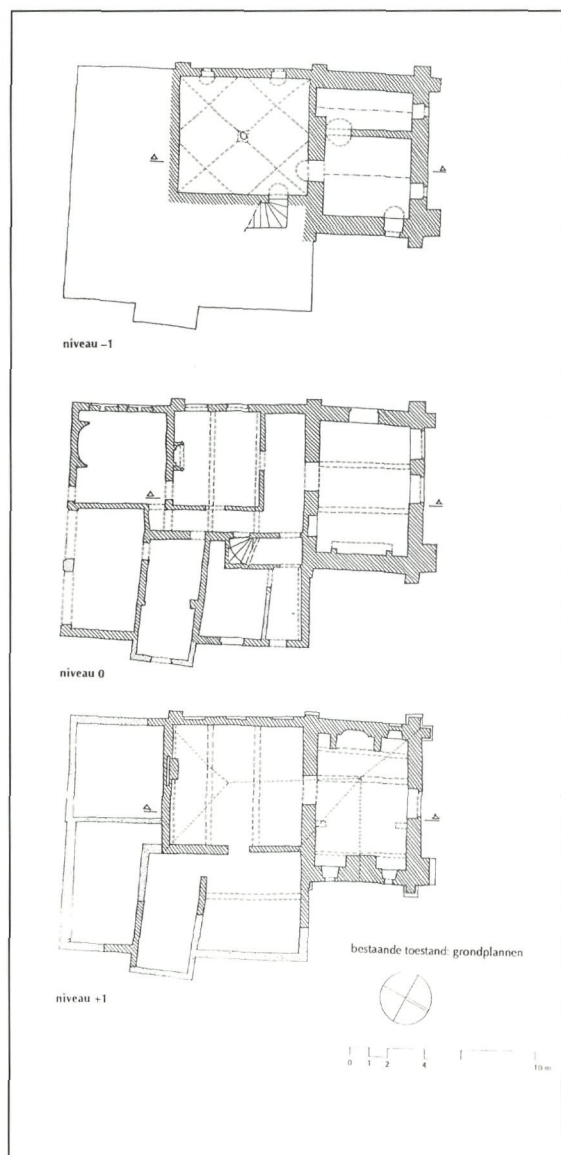
Op 2 november 1796 werden de monniken uit hun klooster verdreven en werden ze gedwongen hun pij af te leggen. Op 6 februari 1797 werd de priorij in Gent verkocht. In de gebouwen aan de Stoppelstraat was er reeds op 10 maart 1798 een fabriek voor Engelse kousen ondergebracht (29). In 1865 werden deze terreinen verkaveld en in 1956 werden de kloostergebouwen gesloopt om een nieuwbouw op te richten (30).

Op 27 januari 1797 werden de kloostergebouwen te Waarschoot aan een inwoner van Geraardsbergen verkocht voor 1000 kronen in contanten en 1000 kronen in bons. Omstreeks de jaren 1860-1870 behoorden ze toe aan de weduwe Braeckman uit Oostakker (31). Zeker vanaf 1862 tot om en bij de eeuwwisseling was de pachter van het goed de heer Van Hoorebeke. Nu rest van de gebouwen te Waarschoot enkel nog het zogenaamde priorshuis, weliswaar in een sterk vervallen toestand.

HET GEBOUW

Wat rest van de priorijgebouwen in Waarschoot is het in de volksmond genoemde 'Rattenkasteel'. Vóór de instortingen kende het gebouw een hoofdzakelijk driedelige samenstelling van delen uit diverse bouw- en verbouwingsperiodes, te situeren tussen de 15de en de 19de eeuw. Het werd volledig uit baksteen opgetrokken en was afgedekt met golfpannen. Van noord naar zuid bestaat het uit volgende volumes:

1. Het eerste bouwvolume is een hoge vleugel met een rechthoekige plattegrond en drie vrijstaande gevels, afgewerkt met een schilddak met een trapgevel aan de oostzijde. De gevelhoeken zijn versterkt door steunberen.

2a. Een tweede vleugel bevindt zich in de middenzone aan de westzijde en is afgedekt met een schilddak. Hij is aangebouwd tegen het eerste bouwvolume.

2b. Tegen de oostzijde van de tweede vleugel is een aanbouw gerealiseerd, die nu volledig is ingestort. Deze oostelijke uitsprong had vroeger een tuitgevel die even hoog reikte als de trapgevel van het eerste bouwvolume.

3. Een derde vleugel, aangebouwd tegen de zuidzijde van de vleugels 2a en 2b, is eveneens bijna volledig verdwenen. Hij was oorspronkelijk afgedekt met een half mansardedak.

Vleugel 1

Het gevelmetselwerk vertoont zeer veel sporen van verbouwingen. Zo zijn onder meer alle huidige gevelopeningen later ingebouwd. In de vrijstaande gevels zijn enkele in het gevelvlak gedichte openingen als oorspronkelijk herkenbaar. Het betreft een segmentbogig afgedekte opening in de noordgevel, links onder het rechtervenster van de gelijkvloerse verdieping, en twee schietgaten in de westgevel, links en rechts onder het venster van de gelijkvloerse verdieping. Een merklijk dickere steunbeer aan de oostelijke hoek van de noordgevel herbergt een verticaal afvoerkanaal met erboven een voormalige latrine op het niveau van de eerste verdieping. Deze vleugel omvat een overwelfde kelderverdieping en twee bouwlagen, met een zolderverdieping

◀ Opmetingsplan - 1998.
Architect B. Delaey

◀ Voormalige latrine op het niveau van de eerste verdieping (foto O. Pauwels)

◀ Afvoer van de latrine (foto O. Pauwels)

► De grote haard op de gelijkvloerse verdieping van gebouwvleugel I (foto O. Pauwels)

► De kelder onder gebouwvleugel 2a met de centrale ronde pijler (foto O. Pauwels)

erboven. De half ingegraven kelderverdieping is tweeledig ingedeeld in een nagenoeg vierkante voorruimte aan de oostzijde en een kleinere kelder aan de westzijde. De tongewelven in beide kelderruimten zijn duidelijk in een latere bouwphase gebouwd. De voorruimte is rechtstreeks van buiten toegankelijk langs een deuropening in de oostgevel, en wordt verlicht door een keldervenster met een kalkzandstenen omlijsting in de noordgevel. In de zuidelijke muur is er een deuropening naar de kelder onder gebouwdeel 2a. De westelijke kelderruimte heeft eveneens een geblokte vensteropening in de noordgevel. In de zuidelijke muur bevindt zich een gedichte doorgang, die eerder leidde naar een hoger vloerniveau bezuiden deze kelder.

De gelijkvloerse verdieping is verlicht door drie later ingebrachte vensteropeningen, twee in de noordgevel, één in de westgevel. Die laatste heeft een kalkzandstenen omlijsting met sporen van uitgekbroken kruismonelen. Links en rechts onder dit venster in de westgevel zitten twee reeds vermelde voormalige schietgaten, waarvan de nissen aan de binnenzijde in het muurvlak dichtgemetseld zijn. Een dubbelbrede deuropening, ingehakt in de zuidelijke muur, geeft uit in vleugel 2a. De ruimte is bevloerd met rode tegels uit gebakken aarde. De plafondconstructie bestaat uit een 16de- of 17de-eeuwse eikenhouten moer- en kinderbalklaag, die bij een laat-18de-eeuwse verbouwing bepleisterd werd. De ruimte werd verwarmd door een grote haard met bakstenen schouwangen en een houten schouw balk, gebouwd in het midden van de oostelijke gevelmuur. Rechts van de haard is een kastnis, een restant van een voormalige gevelopening die in het gevelvlak dichtgemetseld werd. Een verticale bouwnaad in de linkerhoek links van de haard verraadt de vroegere aanwezigheid van een tweede nis in deze gevelwand. Een kastnis links van de dubbele deur in de zuidelijke muur was eerder een doorgang, waarvan de dagopening afgeschuinde opstanden had.

De eerste verdieping is verlicht door twee vensters in de oostgevel en één breder venster in de noordgevel. Een voormalig kloostervenster met een natuurstenen wisseldorpel is in de westgevel van deze verdieping als wandnis dichtgemetseld. Een smalle deuropening in de oostelijke hoek van de noordelijke muur geeft uit in de voormalige latrine, een tweede deuropening in het midden van de zuidelijke muur geeft uit in gebouwvleugel 2a. Een gedeeltelijk bewaarde brede maar ondiepe nis links van de deuropening in de zuidelijke muur is mogelijk te identificeren als een spaarboogconstructie. De pla-

fondconstructie bestaat uit een 16de- of 17de-eeuwse eikenhouten moer- en kinderbalklaag die geen sporen van bepleistering vertoont. Deze ruimte werd verwarmd door een grote haard met bakstenen schouwangen en een houten schouw balk, ingebouwd tegen de westgevel.

De zolderverdieping is door twee eikenhouten dakspanten in drie traveeën gedeeld. De spanten bestaan uit schaarspanten met nokspanten erboven.

Vleugel 2a

Dit deel heeft één vrije zijgevel aan de westzijde, twee en halve bouwlaag hoog, met een dakverdieping erboven. In de westgevel zitten in de twee rechtertraveeën vier als oorspronkelijk te duiden vensteropeningen met een natuurstenen omlijsting en later uitgekbroken kruismonelen. De vensteropeningen van beide verdiepingen in de linkertravee zijn duidelijk ingebouwd bij een latere verbouwingsfase. De afwijkende hoogte van een later gedicht kleiner venster in deze linkertravee verraadt mogelijk de voormalige plaatsing van een verticale circulatie achter dit geveldeel. Tegen de zuidelijke hoek van de westgevel is een minstens gedeeltelijk holle steunbeer gebouwd.

Deze gebouwvleugel is volledig onderkelderd. De overkluizing van de kelder bestaat uit vier kruisgraatgewelven op een centrale ronde pijler met achthoekige voet- en dekplaten (32). Naast de reeds aangehaalde doorgang naar de kelder in gebouwdeel 1, is deze kelder met de gelijkvloerse verdieping verbonden via een halfcirkelvormig gemetselde spiltrapconstructie in de oostelijke muur.

De gelijkvloerse verdieping is ingedeeld in een rechthoekige ruimte en een L-vormig verlopende gang aan de noord- en de westzijde ervan. In de oostelijke muur van het zuid-noord verlopende gangdeel geven twee deuropeningen uit in vleugel 2b. Tussen beide openingen zit de deur naar de keldertrap. De noordelijke deuropening naar vleugel 2b is aan de buitenzijde afgewerkt als een tudorboog. De zuidelijke muur van deze gang is volledig open naar gebouwdeel 3. De kamer in deze verdieping is vanuit de gang bereikbaar via een deuropening in de oostwand en een tweede deuropening in de westwand. Een derde deur in de zuidelijke muur, later dichtgebouwd tot een muurkast, gaf uit in gebouwdeel 3. In het midden van de zuidelijke muur van deze kamer bevindt zich een schouwlichaam met een kleinere haard. De boezem erboven is versierd met stucwerk uit het midden van de 18de eeuw. Deze verdieping is overdekt met een bepleisterde eikenhouten moer- en kinderbalklaag.

► De schouw in gebouwvleugel 2a. De schouwboezem is versierd met stucwerk uit het midden van de 18de eeuw (foto O. Pauwels)

► Bekroning in stucwerk van de 18de-eeuwse schouw, 2000 (foto M. G. Scheir)

De eerste verdieping bestaat uit één rechthoekige ruimte, die via deuropeningen in de noord- en de oostgevel respectievelijk uitgeven in gebouwdelen 1 en 2b. Een gedichte deuropening in de oostelijke hoek van de zuidgevel heeft aan de buitenzijde een tudorboogvormige afwerking. In de zuidelijke hoek van de westgevel is een nis – mogelijk een lavabonis – uitgespaard achter de aangebouwde steunbeer. De moer- en kinderbalklaag boven deze verdieping lijkt nooit te zijn bepleisterd.

De dakconstructie is aan de zuidzijde afgewerkt als een schilddak. Gezien de aanwezigheid van de schouw op de gelijkvloerse verdieping, is het aanmerkelijk dat deze zuidgevel ooit een gemetselde

topgevel had. Door de afwezigheid van een muur aan de noordzijde, staat de zolderverdieping van deze vleugel in rechtstreekse verbinding met de zolder boven gebouwvleugel 1.

Vleugel 2b

Dit gebouwdeel is nagenoeg volledig ingestort. De vleugel maakte een uitsprong naar het oosten. Hij was even hoog als het eerste gebouwdeel. Dit bouwvolume had een topgevel met vlechtingen, waarachter een zadeldak met rode golfpannen schuilging. Rechts in de gevel zat een rechthoekige deur, te bereiken via een zestal gemetselde treden. Boven de deur bevond zich een bovenlicht in een houten kozijn. Links ervan bevond zich een rechthoekig venster met een kruisvormig houten blokkozijn. In de tweede bouwlaag waren twee kruisramen zichtbaar en in de geveldriehoek drie korfboogvensters.

Aan de linkerkant van deze middenvleugel bevond zich een vooruitspringend gebouwtje. Het was afgedekt met een lessenaarsdak in rode pannen.

Deze vleugel was onderkelderd, maar de kelder is volgestort met recent puin en is niet langer toegankelijk. Op de gelijkvloerse en de hogere verdiepingen van deze vleugel bevonden zich volgens een staat van goed van 1711 een kapel, een keuken, een voorkamertje, een bakkerij, twee zolders en een weefkot (33).

Vleugel 3

Dit laat-18de-eeuwse bakstenen gebouwdeel is eveneens nagenoeg volledig ingestort. Het volume bevond zich onder een half mansarddak. Tegen de oostgevel stond een klein laag bakstenen hok met een lessenaarsdak en een rode pannenbedekking. In de westgevel bevonden zich vier vensters met een segmentbogig linteel, twee in elke bouwlaag. In de zuidgevel was er links een deurtje, bereikbaar over een zestal uitgebouwde treden. Het rechter gevelgedeelte had twee rechthoekige stalpoorten.

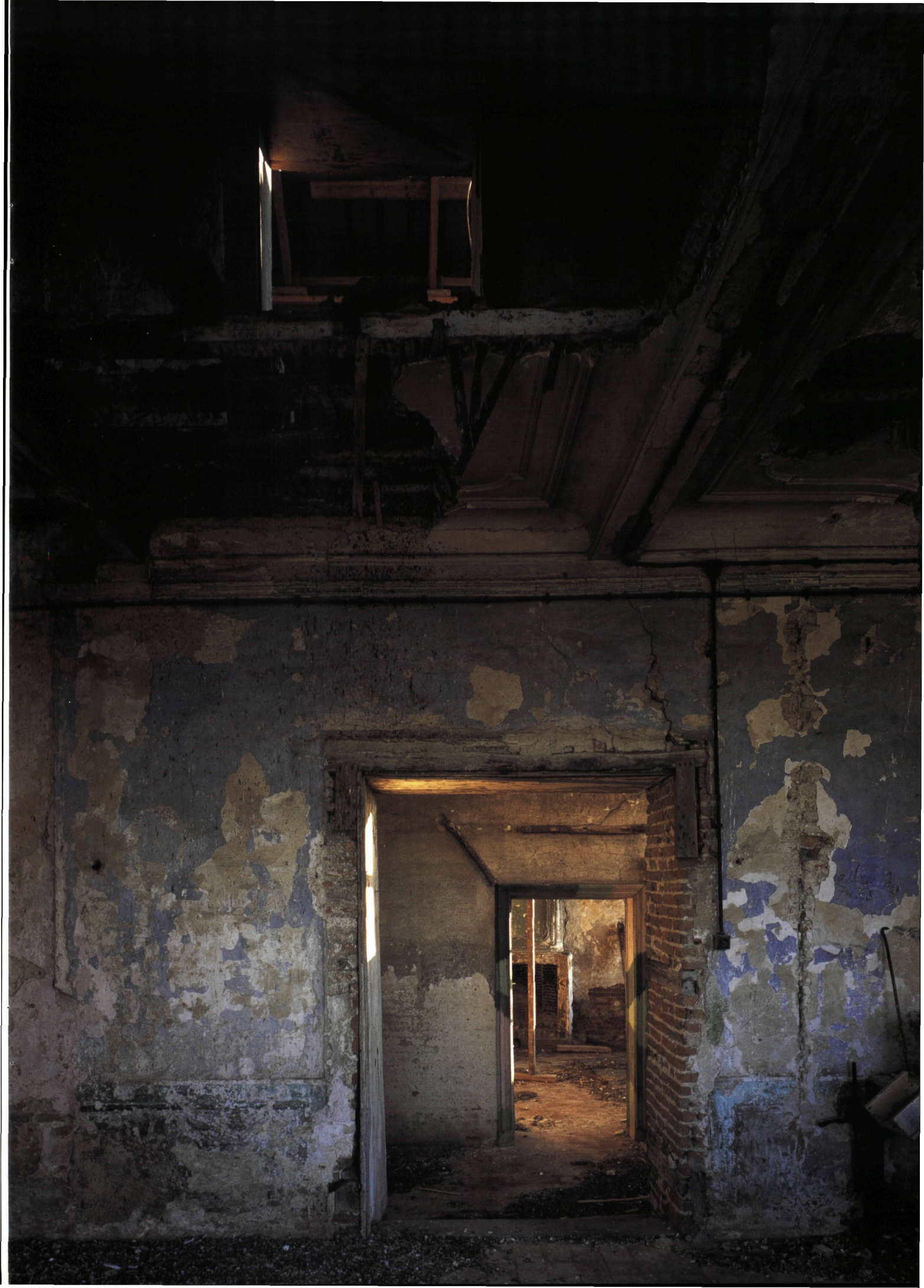
Deze vleugel omvatte paardenstallen aan de oostzijde en een keuken aan de westzijde. In de keuken is nog de plaats van de haard aan te duiden in het puin van de zuidgevel. Het puin van een komfoor is gedeeltelijk bewaard tegen de westgevel.

BOUWGESCHIEDENIS

Een middeleeuwse woontoren of donjon

Opvallend aan het gebouw is, dat de meest noordelijke vleugel (vleugel 1) een erg defensief karakter

vertoont. Door de dikke muren, de zware hoeksteunberen en de aanwezigheid van een mogelijke latrine met een afvoerkanaal in de noordoostelijke steunbeer, werd dit volume af en toe een functie als donjon toegekend. Recent nog werd die stelling zeer voorzichtig geponeerd: *...(de steunberen) laten vermoeden dat het hier in oorsprong een torenachtig gebouw betreft. Omwille van zijn volume en zijn opbouw gaat het hier waarschijnlijk om een landelijke laatmiddeleeuwse woondonjon* (34). Dat is niet onmogelijk gezien Symon Utenhove op die plaats reeds een 'huse' had staan. Zo lezen we in de akte van amortisatie van 24 april 1444: *"... te funderene,*

stichtene, ende up te stellene een cloester ofte couvent (...) ter steden en bivanghe van zinen huse ende land, dat hij heeft in de prochie van Waerschoot, nevens onser stede van Eeclo (35). Bij de verkoop in 1581 schreef men: *...van het beluik van wylent het clooster te Waerschoot met een steenen huus ghenaemd casteel...*" (36). Later duikt ook vaak de benaming 'casteel van den fondateur' op. Hoewel deze naam pas vele jaren later en na stelselmatige verbouwingen wordt gebruikt, kan dit een verwijzing zijn naar die donjon. In de inventaris van Doperé en Ubregts werd dit gebouw niet als donjon opgenomen (37). Ons onderzoek heeft zich daarom specifiek op deze vraagstelling geconcentreerd. Belangrijk hierbij is dat het fortificatieaspect van donjons tijdens de 15de eeuw reeds volledig achterhaald was en dat dit soort van gebouwen enkel voor het prestige een defensief uitzicht kregen.

▼
De westgevel waar-
bij duidelijk de
indeling tussen de
delen I, 2a en 3
te maken is
(foto O. Pauwels)

Deze donjons werden meestal op agrarisch aantrekkelijke sites in het landschap **gevestigd**, concreet in de onmiddellijke nabijheid van water, velden, weiden en bossen. Dikwijls ook werd het gebouw ietwat afgelegen opgetrokken, zodat de toren — door gaans een statussymbool — zeer goed zichtbaar bleef in het landschap (38). De regel van Benedictus stipuleerde dat een klooster gevestigd moest worden volgens het principe van '*in loco horrois et vastae solitudinis*', wat vertaald kan worden als: 'op een plaats van verschrikking en weidse eenzaamheid'. Om als klooster geschikt te worden bevonden, moest de woning van Utenhove dus inderdaad in een grote, weinig bewoonde vlakte liggen. Een waterloop is evenwel niet in de omgeving te vinden (39), maar de hoge stand van het grondwater kan deze afwijking verklaren.

Vaak wordt gedacht dat middeleeuwse woontorens steeds natuurstenen **constructies** waren. In Vlaanderen zijn echter 43 % van de nog bestaande en geïnventariseerde woontorens uit baksteen opgetrokken. Vaak werd wel een natuurstenen parement aan de buitenzijde van de toren aangebracht. Het bakstenen bouw materiaal is dus niet vreemd aan een mogelijke donjonconstructie. De trapgevelbekroning valt echter niet te rijmen met het uitzicht van een donjon. Ook is het volume daar niet hoog genoeg voor. De meest voorkomende indeling van een donjon, van onder naar boven, is immers: een kelder, een ontvangst- en keukenruimte, een leefruimte, slaapvertrekken, en een zolder of een defensief niveau. Telkens is er per niveau slechts één ruimte voorzien (40). In het geval van Waarschoot ontbreekt er dus minstens één niveau. Hier zijn er immers slechts twee verdiepingen met een dakconstructie erboven.

In een eerste afwerkingsfase moet de toren minstens een verdieping hoger zijn geweest. Hierop wijzen de afgeknotte steunberen net onder de trapgevel (41). Eerder werd gesteld dat de trapgevel uit een latere fase zou dateren. Bij nader toezien blijkt echter dat de trapgevel het restant zou zijn van een gevelmuur, waarvan bij de afbraak de geveltrappen in het metselwerk werden uitgespaard (42). Deze hypothese wordt bevestigd door een bewaarde, later gedichte, vensteropstand in de noordelijke helft van de trapgevel. Hiermee kan worden bewezen dat de toren met minstens één bouwlaag ingekort werd.

Om de oorspronkelijke zelfstandigheid van het gebouw te bewijzen, moet worden aangetoond dat de vier muren rondom **steunberen** hadden. In de

▲
De oostgevel met
het vooruitspringend
gebouwdeel 2b
(foto O. Pauwels)

noordgevel zijn deze steunberen zeer goed zichtbaar. Maar in de zuidgevel, die nu een binnenmuur is, zijn net onder het dak zowel links als rechts sporen van ruwe afkappingen van voormalige steunberen zichtbaar. Dat bewijst dat het gebouw een alleenstaand volume is geweest.

In een donjon met één **latrine**, bevindt die zich meestal op het residentieel niveau, zeker in Vlaanderen (43). Het eerste niveau is niet meer beloopbaar, maar deze verdieping moet bijgevolg het residentieel vertrek zijn geweest.

Vermits er zich geen waterloop in de onmiddellijke omgeving bevindt, moet er een gracht zijn geweest (44). Water was immers nodig om – onder meer – de latrine tijdig te spoelen. De aanwezigheid van een gracht zonder waterloop in de buurt, is te rijmen met het hoge peil van het grondwater op deze site. De toponymische betekenis van Waarschoot als '*spitse beboste hoek zandgrond in een moerasachtige gebied*', kan hierbij als argument worden aangehaald.

▲
Oost- en noord-
gevel, 1998
(foto O. Scheir)

▲
Westgevel van de
donjon
(foto O. Pauwels)

Opmerkelijk is dat het grondniveau van de latrine zich 30 cm lager bevindt dan het vloerniveau van de eerste verdieping. Het is dan ook zeer onwaarschijnlijk het huidige vloerniveau te beschouwen als het 15de-eeuwse niveau. Het is immers nageenough ondenkbaar dat men vanuit het woonvertrek zou afdalen om naar de latrine te gaan (45). Mogelijk verklaart een latere herverdeling van de vloerniveaus in het gebouw dit merkwaardige verschil in vloerpeil.

Twee smalle verticale spleten met later ingebrachte baksteenvulling zijn op een hoogte van ongeveer 2 meter in het parement van de westgevel te onderscheiden. Door de aanwezigheid van klezoren in het baksteenmetselwerk ter hoogte van deze spleten, zijn ze duidelijk als oorspronkelijke gevelopeningen te identificeren. Aan de binnenzijde van de muur zijn dichtgemetselde segmentboognissen ontdekt, waarvan de plaats in het metselwerk met de spleten overeenkomt. De invulling van deze nissen werd gedeeltelijk opengemaakt. Hierbij werd vastgesteld dat de opstanden in de richting van het gevelvlak verjongen en dat ze aan de bovenzijde, achter de segmentboog, afgedekt waren met een tweetal achter elkaar geplaatste houten lintelen. Deze waarnemingen geven ons de zekerheid dat deze in het metselwerk uitgespaarde constructies **schietgaten** waren. Vermoedelijk waren er acht zulke schietgaten (twee per wand) in het gelijkvloerse niveau van het gebouw aanwezig. Misschien werd de donjon, of minstens de gelijkvloerse verdieping, enkel door schietgaten verlicht. Een voorbeeld van een dergelijke donjon is te vinden aan het kasteel Cleydael te Aartselaar (46). Vast staat dat de twee vensters op dit niveau in de noordmuur, alsook het venster in de westmuur, niet oorspronkelijk zijn. Doordat de schietgaten nu nauwelijks boven het vloerniveau uitkomen, moet worden geconcludeerd dat de vloer van het gelijkvloerse niveau later werd verhoogd.

Dat het gebouw twee haarden (zowel op de gelijkvloerse als op de eerste verdieping) heeft, is ongewoon. Toch zijn er in Vlaanderen donjons te vinden waar er op twee niveaus én tegen twee verschillende muren een haard werd gebouwd, zoals in Horst en in Wijer.

De mogelijkheid bestaat echter dat één van de twee haarden in Waarschoot later werd toegevoegd. Welke haard de meest oorspronkelijke zou zijn, is nog niet duidelijk. Om een aantal redenen komt die op de eerste verdieping hiervoor het meest in aanmerking.

◀ De dichtgemaakte schietgaten in de westgevel van de donjon
(foto O. Pauwels)

Over de oorspronkelijke toegang tot het gebouw bestaat nog steeds onzekerheid. In principe kan elke gevel- en wandopening gedeeltelijk of geheel als deel van de toegang in aanmerking komen. Eveneens moet rekening worden gehouden met de aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid dat de huidige niveauverdelingen in het gebouw niet de oorspronkelijke zijn, waardoor er onzekerheid bestaat over de hoogteligging ervan in de metselwerk-massieven. Verder bouwarcheologisch onderzoek zal misschien de exacte locatie van de oorspronkelijke toegangsopening mogelijk maken.

Ook zouden sporen van de voormalige muurbevestiging van een houten trap aan het licht moeten komen. Vermits nergens in de dikte van de muren een trapkoker is uitgespaard, is het aannemelijk dat het woonniveau (eerste verdieping) en de gelijkvloerse verdieping door een trap met elkaar in verbinding stonden. Dat in een woontoren de verdiepingen te bereiken waren via een ladder en een val-luik is immers een 19de-eeuwse romantische gedachte gebleken, vanuit de idee dat een donjon ook langs de binnenzijde verdedigbaar moest zijn.

◀ De grote haard op de gelijkvloerse verdieping van gebouwvleugel I
(foto O. Pauwels)

► Baksteenschildering
op de eerste verdie-
ping van de donjon
(foto O. Pauwels)

► Uit wat voorafgaat blijkt dat het oorspronkelijk bouwvolume inderdaad een laatmiddeleeuwse woontoren is geweest, wellicht uit het begin van de 15de eeuw.

Het gebouw voldoet aan zowat alle criteria om het als donjon te catalogiseren. Zowel de ligging in het landschap als de bouwtrant beantwoorden eraan. Het gebouw was inderdaad een vrijstaand volume. Bovendien wijzen de aanwezigheid van de latrine in de steunbeer, de dikte van de muren en de indeling op een voormalige donjon. Dit betekent dat er een vierde donjon bewaard is in Oost-Vlaanderen, naast die van het Gravensteen te Gent en die van de kastelen van Laarne en van Munte. In Vlaanderen waren tot nu toe 54 donjons geïnventariseerd (47). Steunberen die aan de buitenzijde van deze donjon uitgebouwd zijn, is overigens uiterst zeldzaam in Vlaanderen. Slechts min of meer vergelijkbaar zijn de donjon van het Gravensteen te Gent en, in enigszins gewijzigde vorm, de donjon van Laarne. Verder komt dit bouwkenmerk voor bij de donjon van Ath en is het voornamelijk typerend voor Normandië. In Vlaanderen is het voorbeeld van Waarschoot echter vrij uniek.

Verdere bouwfasen

In de 16de eeuw werd een vleugel bijgebouwd aan de woontoren. Deze aanbouw, vleugel 2a in de beschrijving, herbergt de eetkamer met de later

ingebouwde schouw in stucwerk en de bovenliggende verdiepingen. Mogelijk is deze uitbreiding te linken aan de bouwcampagne van de priors Joannes Fernier en Olivier De Vos, die tussen 1504 en 1530 de afgebrande kerk herbouwden, of aan de heropbouw na de vernielingen van 1581. We situeren de gevelopeningen in de kelderverdieping en in de westgevel van de gelijkvloerse verdieping van de donjon in deze periode, gezien de merkwaardige gelijkvormigheid tussen deze openingen en de gevelopeningen van dit 16de-eeuwse gebouwdeel. Dit sluit natuurlijk niet uit dat deze openingen misschien reeds bestonden vóór hun omlijsting met kalkzandsteenblokken.

► Detail westgevel,
16de-eeuwse
aanbouw

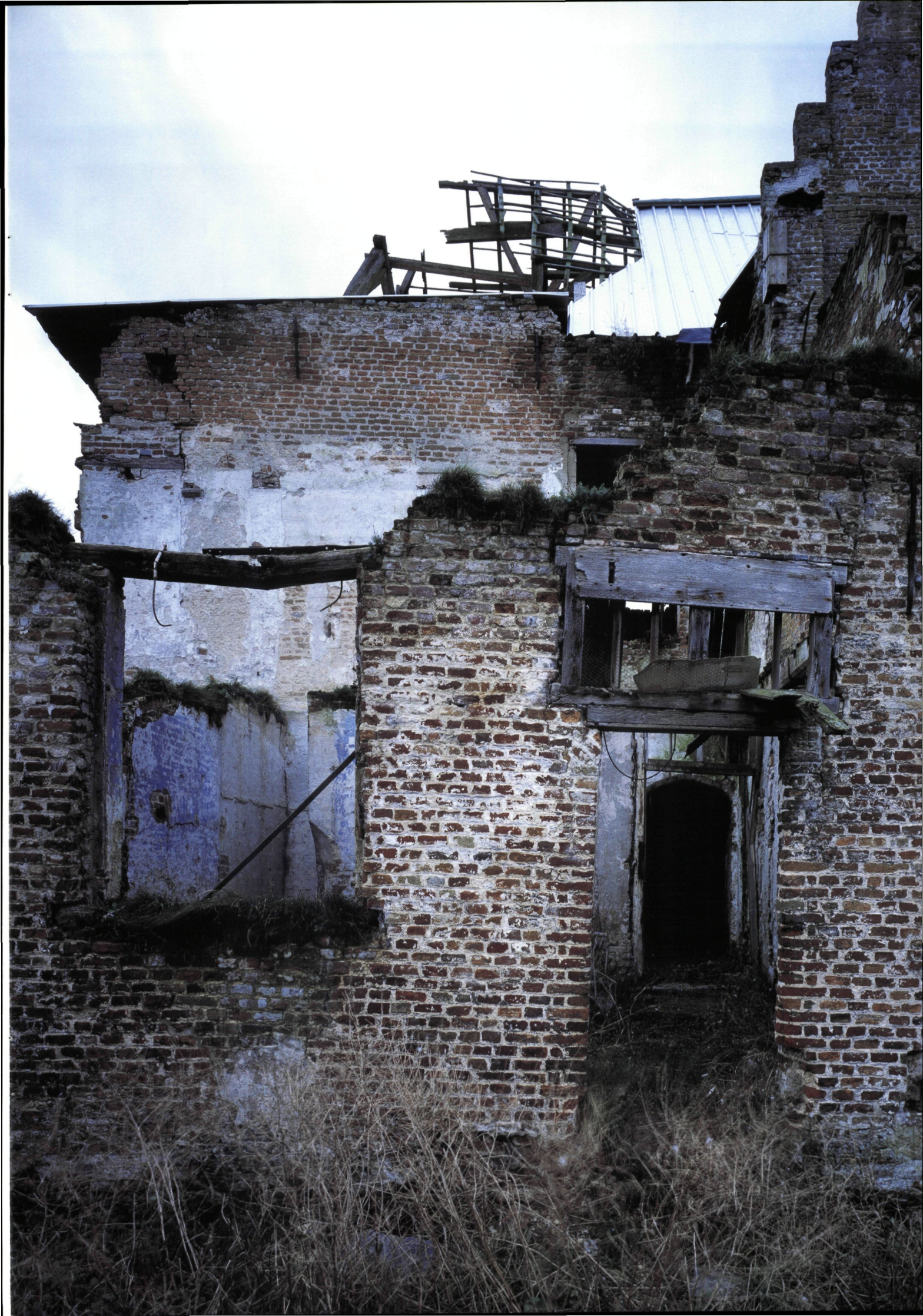

In de 17de eeuw werd de oostelijke uitsprong gerealiseerd. De hoek die het gebouwdeel daar maakt met de donjon, is volledig afgescheurd door het ontbreken van enige verankering van de metselwerkverbanden van beide massieven. Deze bouwnaad wijst dus inderdaad op een latere aanbouw. Deze vleugel wordt in de 17de eeuw gedateerd op basis van het baksteenformaat en van de voormalige dakkappen. Het is niet uitgesloten dat de topgevel een in latere fase versteende houtconstructie was. De muren van de topgevel en de beide zijmuren zijn niet in verband gemetseld (48).

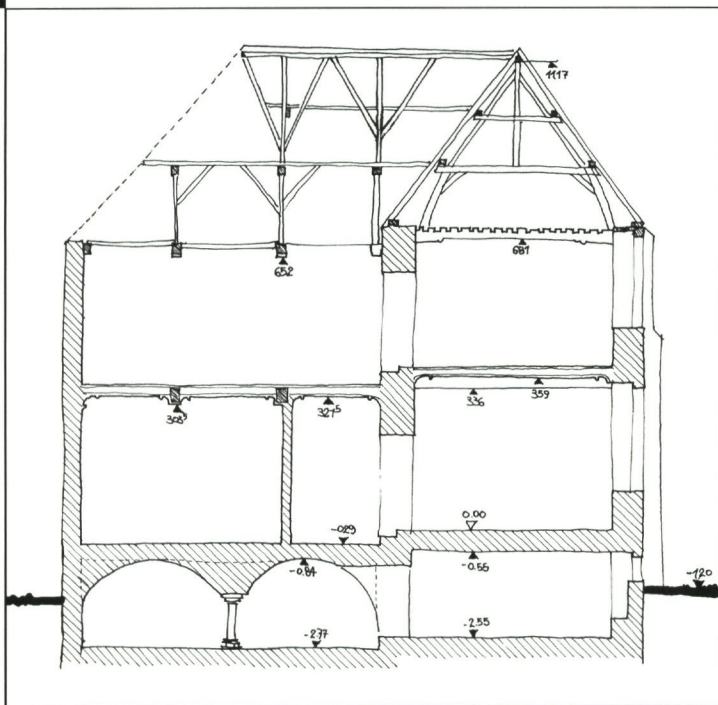
In het *Memorie-boeck van het clooster van Waerschoot tsedert den 1en januarius 1690* wordt vermeld dat de keuken van het pachtershuis zich bevond ...mits de selve gesitueert was met den noort kant op het afhangen van den wal met den westen tegen de grote kamer van het kasteel van den fondateur ende met den suyden aen de saele, welcke keuken de

► Het vooruitsprin-
gend gebouwdeel
2b
(foto O. Pauwels)

▲
Doorsnede
(architect B. Delaey)

2 kelders 2 kamers onder en boven als de solder van omhoge de woonstede was van den pachter... (49). Dit zou kunnen betekenen dat de keuken te situeren was in de hoek, gevormd door de donjon en de uitspringende gevel. Pas na archeologische opgravingen kan dit vermoeden bevestigd of ontkend worden.

De kelder van het gebouw is minstens gedeeltelijk 16de-eeuws. Deze verdieping kunnen we onderverdelen in een kleine inkomkelder en een tweede kleine kelderruimte, beide in de donjon, en een grotere pijlerkelder in de aanbouw. De pijlerkelder stamt vrijwel zeker uit de 16de eeuw, gezien het gebouw erboven uit die eeuw dateert. De twee kleinere kelders zijn mogelijk 16de-eeuwse aanpassingen in de kelderverdieping van de donjon. Volgens een verslag van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML) in 1995, zou de pijler vervaardigd zijn uit recuperatiemateriaal (50). De beschrijvers vonden hem te klein om als zuil te worden gezien, vandaar hun vermoeden dat hij een restant zou zijn van een hogere kolom. We willen echter niet uitsluiten dat deze zuil voor deze kelder werd geconcepieerd.

De tongewelven van de eerste en de tweede kleinere kelders vertonen geen verbandmetselwerk met de buitenmuren. Deze tongewelven moeten dus zijn ingemetseld, al dan niet ter plaatse van de toenmalige plafonds van deze ruimten. In de tweede kleine kelderruimte zit een manshoge doodlopende nis

▲
De barokke
balustertrap in de
oostelijke uitsprong,
ca. 1980
(foto J. Bruggeman)

met klimmend segmentbooggewelf in de zuidmuur. In de gang erboven — de huidige gelijkvloerse verdieping — is op de overeenkomende plaats in de zuidmuur van de donjon een dichtgemaakte strekboogopening te vinden. Mogelijk is dit een — al dan niet later ingebracht — ingangsoopening tot de kelders toen de donjon nog een alleenstaand volume was.

In de 18de eeuw werden de bijgebouwen naast het 'kasteel van den fondateur' verpacht, maar ze raakten in verval: *"Also in den Somer van den jaere 1752 ingestort was den muur van de keuken van de hofstede van het out klooster binnen Waarschoot, ende het voordere steenwerk van gelycken was om in te vallen, so dat het niet ersteltyck was, ende van den andere kant de situatie van hiere heel kostelyck om wederom op de selve plaetse op die plaetse op te bouwen"* (51). Deze keuken bevond zich *"...mits de selve gesitueert was met den noort kant op het afhangen van den wal met den westen tegen de grote kamer van het kasteel van den fondateur ende met den suyden (...) aen de saele, welcke keuken de 2 kelders 2 kamers onder en boven als de solder van omhoge de woonstede was van den pachter...het welck nietanders kondene causeren als een grote onruste"* (52). Men besloot in 1753 om een nieuw huis te bouwen voor de pachter, op de fundamenteën van waar eens de kerk had gestaan: *"...is men raede gevallen van te maecken een nieuw huys voor den pachter om also het hooghuys heel te hebben voor de dienst van t' klooster het welcke dese maenden is gemaect, ende gestelt ten deele op de oude fundamenteën van de kercke"* (53).

Voor hun bouwactiviteiten gebruikten de monniken bakstenen, vervaardigd in eigen steenovens.

Op 20 juni 1758 werd zo'n oven gebouwd: *"heeft het klooster begonnen te wercken om eenen steenhoven te stellen op den tweeden cleemput binnen Waarschoot waertoe geformet is 100 000 kareel ... (54).*

Onder de voorlaatste prior Wauters (1768-1792), werd het gebouw verfraaid. De Louis-XV-schouw met stucwerk en de inmiddels verdwenen balustrertrap worden wegens hun stilistische kenmerken in deze periode gesitueerd (55). De fraaie balustrertrap moet in de oostelijke uitsprong hebben gezeten (56). Ook de vloer van rode aardewerktegels is wellicht in dezelfde bouwphase ingebracht. Mogelijk zijn de twee vensters die uitgeven op de straat tijdens dezelfde bouwphase gerealiseerd.

De vensters zonder kalkzandstenen omlijsting in de noordelijke travee van de westgevel in het 16de eeuwse gebouw, zijn mogelijk eveneens in deze periode te dateren. Het venster op het gelijkvloerse niveau zit schuin boven de restanten van een voormalige gedenkplaat. Erboven is een dichtgemaakte opening met een kalkzandstenen omlijsting waarneembaar, lager dan de overige vensters van de gelijkvloerse bouwlaag. De gedeeltelijke overlapping van het huidige venster op deze gedichte openingen levert hiertoe het bewijs.

Nog onder Wauters werd het gebouw achteraan uitgebreid met een keuken en stallen, onder een half mansardedak. We vermoeden dat deze uitbreiding wellicht voorafgegaan werd door een inkrimping van het gebouw. Waarschijnlijk stond er vóór de bouw van dit deel een grotere aanbouw die afgebroken werd. De noordwand van dit derde gebouwdeel, eigenlijk de zuidgevel van het 16de

eeuwse gebouw — nu scheidingsmuur tussen eetkamer en keuken — vertoont duidelijk afleesbare restanten van de voormalige schouwpijp van een grote haard (type middeleeuwse schouw). Deze haard ligt perfect in het midden van het 16de eeuwse gebouw. Bovendien lijkt het opgaand metselwerk van deze scheidingsmuur te weinig zorgvuldig opgemetseld om ooit een afgewerkte gevelwand te zijn geweest. Vandaar het vermoeden dat het gebouw, misschien omstreeks 1760-1780, langs de zuidzijde eerder verkleind heropgebouwd werd, dan vergroot met het bijgebouw met half mansardedak.

Sinds het ontruimen van de priorij in 1796 zijn er wellicht nog aanpassingen geweest in de 19de eeuw, zoals het dichtmaken van vensters. Dit laatste kan zijn gebeurd na 1832, toen het gebouw in gereedheid werd gebracht om dienst te doen als hospitaal voor choleralijders. Toen in 1832 een cholera-epidemie heerste, besliste de Waarschootse gemeenteraad immers om de voormalige priorij om te vormen tot hospitaal: *... dat het onbewoonde huys bekend onder den naem van houd klooster staende binnen deze gemeente in den wijk de Jagerpad behorende aen de erven van franciscus Braeckman gesigneerd word om te dienen voor hospitaal in geval de Cholera zich binnen deze gemeente veropenbaerd (57).* Het is niet duidelijk of het voormalige klooster effectief als hospitaal in beslag genomen en verbouwd werd. De erven van Braeckman stribbelden immers tegen: *"dat de erven van Braeckman hem geensints willen regelen om in het vriendelijk dat huys*

▼
Zicht op de zuidelijke gevel, ca. 1980
(foto PCML Oost-Vlaanderen)

▼
Zicht op de zuidelijke gevel anno 2000
(foto O. Pauwels)

Opmeting oostgevel
(Arch. B. Delaey)

Reconstructie
oostgevel
(Arch. B. Delaey)

te verhueren" (58). Hoe deze zaak uiteindelijk haar beslag kreeg en of de verbouwingen inderdaad te wijten zijn aan de verbouwing tot hospitaal is nog onduidelijk. Het ziet er echter niet naar uit dat er sinds 1796 nog nieuwe bouwvolumes werden bijgebouwd.

DE 20STE-EEUWSE GESCHIEDENIS

Rond 1900 werd 'het huis van den fondateur' definitief verlaten. Het was toen eigendom van het echtpaar De Clercq-De Schepper. Het leegstaande gebouw was een speelplaats voor kinderen, in het bijzonder voor de kinderen van boer Clement Verheecke, pachter van de naastliggende hoeve. Verder werd het gebruikt als opslagplaats voor rommel, aardappelen, graan ... Maar onderhouden werd het gebouw nooit. Na verloop van tijd begon het dan ook meer en meer in verval te raken.

In een brief aan een zekere pater Stanislaus schreef Waarschoots burgemeester Van de Wiele op 7 maart 1944: *"Alles staat bouwvallig. Nu heb ik reeds verschillende malen aangedrongen bij de Commissie van Monumenten ten einde een ineenstorting te vermijden. Door samenloop van omstandigheden, te weinig interessant om te melden, is het bezoek van Commissie nog immer uitgesteld. Eerstdaags dring ik opnieuw aan. De eigenaar heeft ondertussen een weinig opgekalfaterd en het geheel maar verslecht. (...) De laatste oorspronkelijke ramen in lood zijn aan 't uitvallen. De prachtige eiken deuren dienen voor dingen waarvoor ze veel te schoon zijn. Het kapelletje van den prior is een stal geworden."* (59)

Een eerste onderzoeksrapport met betrekking tot de bescherming van de priorij dateert van 11 september 1974, en werd opgemaakt door het Provinciaal Comité voor Monumenten en Landschappen. *"Het gebouw verkeert in ruïneuze*

toestand; maar silhouet en volume, en zelfs wat materieel overgebleven is, zijn nog interessante getuigen van de plaatselijke geschiedenis. Het is wenselijk dat dit zou bewaard blijven." (...) "Volgens getuigenis van de bewoners van de bijhorende hoeve is er in de loop van deze eeuw niets meer gedaan tot onderhoud. Het dak is in slechte toestand, en ingevolge regenschade zijn alle zolderingen en plafonds totaal rot. In de voorgevel van de middenvleugel was een vooruitspringend lokaaltje dat nu is ingestort." Men kon echter geen pasklare oplossing voor herwaardering geven. Er werd onder meer gesuggereerd: "De aankoop door een belangstellende persoon die het voor eigen gebruik zou herstellen.", of zelfs "de onteigening hetzij door de gemeente, hetzij door de provincie; maar dan stelt zich weer het probleem van de bestemming, de herstelling, het onderhoud" (60).

Op 16 maart 1976 zou eigenaar De Clercq, na een positief gesprek met de griffier van de gouverneur van Oost-Vlaanderen, iets toegeeflijker zijn geworden. Hij zou de priorij gratis in bruikleen geven aan een vzw, voor een periode van bijvoorbeeld 99 jaar. Deze overeenkomst ging uiteindelijk niet door. Wellicht lag de moeilijkheid bij de herbestemming van het gebouw. Eén van de bezielers van de herbestemming, pastoor Van Leeuwen, wou er een rustoord voor oude pastoors van maken, maar dat zag de eigenaar liever niet gebeuren.

Op 16 januari en 6 februari 1976 diende het Comité van briefwisselende leden van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (KCML) een voorstel tot bescherming in bij de bevoegde minister van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur, mevrouw R. De Backer-Van Ocken. Op 22 augustus 1978 werd de oude priorij geplaatst op het voorontwerp van lijst van voor bescherming vatbare monumenten.

Voorafgaand aan dit voorstel werd een onderzoek uitgevoerd (61): "Scheuren en barsten in de muren, dit vanaf de funderingen tot aan de dakconstructie, weggeslagen muren, wankel muurdelen op nog wankeler, qua stabiliteit, dubieuze balken, opengebroken plafonds en daarbij zeer onstabiel, schetsen ongeveer de stand van het gebouw. (...) Het hele gebouw is levensgevaarlijk om te betreden en is totaal verwaarloosd. Dit is misschien de bedoeling van de eigenaars, (...), bepaalde houten balken en zeker de bakstenen hebben dan wel een financiële waarde." Schrijvers kwamen desondanks tot het besluit dat het gebouw moest worden beschermd, zonder dat dit noodzakelijk hoefde te leiden tot restauratie. Ook werd

▲
De oostelijke gevel,
ca. 1980
(foto J. Bruggeman)

gesteld dat het gebouw reeds jaren beschermd had moeten worden, "*vooraleer de nu uiterst dramatische toestand zich openbaarde*".

In september 1978 werd door de Provinciale Commissie voor Monumenten en Landschappen (PCML) en het gemeentebestuur van Waarschoot een gunstig beschermingsadvies verleend aan de minister. De motivering was dat het silhouet en het volume nog materieel aanwezig waren en dat het gebouw tevens een interessante getuigenis was van de plaatselijke streekgeschiedenis.

▼
De noordelijke en
de westelijke gevel,
1993
(foto F. Duprez)

► De zuidoostelijke
hoek van de priorij
(foto O. Pauwels)

► De zuid- en west-
gevel van het
priorijgebouw
(foto O. Pauwels)

Ruim twee jaar later, op 15 december 1980, werd het ministerieel besluit getekend. Het Rattenkasteel werd op de lijst van voor bescherming vatbare monumenten geplaatst. De bouwfysische toestand van het Rattenkasteel zelf ging er inmiddels niet op vooruit, integendeel. Eén en ander blijkt uit een verslag van de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg, gedateerd 24 maart 1982. "*Halve wolfsdak op deel III is praktisch volledig doorgezakt. De houten draagstructuur van dit dak ontbreekt praktisch volledig. Lood en zinkwerken zijn volledig stuk.*" (...) "*Omwille van de toestand van de N.O. gevel en de ingestorte zolderingen, was het onmogelijk het gebouw te betreden.*" (...) "*Van de vroegere afwerkingen en bekledingen van zolderingen en muren is praktisch niks meer overgebleven*" (62).

De stap naar de definitieve bescherming werd nooit gezet. In hun verslag van 13 juli 1982 betreurden de KCML en de PCML dat het beschermingsvoorstel van 1976 nooit tot effectieve bescherming had geleid. Uiteindelijk werd de voormalige priorij van de lijst van voor bescherming vatbare monumenten geschrapt. Door verdere verwaarlozing kwam het gebouw in de huidige toestand. De meest waardevolle en hergebruikbare elementen zoals eiken balken en deuren, werden weggehaald en wat overbleef was een vervallen karkas, waaraan de tand des tijds steeds verder knaagde.

Op 16 februari 1986 blokletterde de krant *Het Volk*: *Eigenaar schenkt het weg, gemeente wil het niet*. De eigenaar van het gebouw vreesde wellicht een nakende bescherming en wilde de daar mogelijk uit voortvloeiende kosten ontvluchten. Maar ook de gemeente Waarschoot zag die schenking niet zitten. Volgens haar bleef er van de priorij nog enkel een hoop stenen over die bijna op instorten stond.

In 1989 bekommerden enkele Waarschootse burgers zich om het lot van de priorij. Ze richtten een werkgroep op die zou ijveren voor de conservering van de ruïne in haar bestaande toestand. Helaas beschikte de groep over te weinig slagkracht om iets te kunnen forceren.

Twee jaar later deed de eigenaar een tweede poging om het historisch relict te schenken aan de gemeente. En toen werd die wel aanvaard. Over de aankoop voor een symbolische frank werd in de gemeenteraad gestemd op 8 oktober 1992. "*Het priorhuis met omliggende gronden, (...) wordt door de gemeente aangekocht voor 1 frank*". De gemeente Waarschoot werd eigenaar van de priorij en

1400,78m² grond. Een volgende stap moest nu de definitieve bescherming van het gebouw worden.

Minister Johan Sauwens tekende op 6 juni 1994 het Ministerieel Besluit tot ontwerp van lijst van voor bescherming vatbare monumenten. Uiteindelijk tekende Vlaams minister Luc Martens op 10 november 1995 het besluit tot definitieve bescherming van de priorij Onze-Lieve-Vrouw ten Hove. Op 7 februari 1996 werd de definitieve bescherming bekrachtigd in het Belgisch Staatsblad: (...) *wordt beschermd: -als monument, (...) De site van de voormalige priorij O.-L.-V. ten Hove te Waarschoot met inbegrip van de vroegere grachten en het voormalig priorhuis, Kapellestraat nr. 33 en eraan, bekend ten Kadaster: Waarschoot sectie E. 3de blad, perceelsnummers 188a, 189a, 190, 191, 192, 193, 194b, 194c, 195c, 196.*" Het einde van een lange beschermingsprocedure was bereikt.

Vijf jaar later staat de herwaardering van het gebouw nog steeds op de agenda. Pas in augustus 1999 werd puin geruimd en een nooddak geplaatst over de belangrijkste relictten. Niettemin laat de huidige toestand van het gebouw niet veel tijd meer om wat ons nog rest van de priorij Onze-Lieve-Vrouw ten Hove te Waarschoot te redden.

Afkortingen: RAG Rijksarchief Gent
SAG Stadsarchief Gent
PW fonds Priorij Waarschoot.

EINDNOTEN

- (1) Dit artikel kwam tot stand op basis van de licentiaatsverhandeling van SCHEIR O., *De priorij O.L.V. ten Hove of Het Rattenkasteel te Waarschoot. Heden, verleden en toekomst*, RUG, 1999-2000. Met dank aan prof. dr. Linda Van Santvoort, promotor, voor de begeleiding van deze verhandeling. Aldaar opgenomen gegevens werden samengevoegd met de resultaten van het onderzoekswerk dat door restauratiearchitect Benoît Delaey gevoerd werd bij zijn sinds 1998 ondernomen pogingen om wat nog rest van de priorij van definitieve ondergang te redden.

- (2) Gelegen in het Oost-Vlaamse Meetjesland, heeft Waarschoot een oppervlakte van zo'n 2190 hectare en ruim 8000 inwoners. Vandaag wordt Waarschoot omgeven door zes gemeenten: Eeklo en Lembeke in het noorden, Sleidinge in het zuiden, Lovendegem in het zuidoosten, Zomergem in het zuidwesten en Oostwinkel in het oosten. De bodem bestaat voornamelijk uit klei- en zandgronden. In deze context moet ook de toponymische verklaring van Waarschoot worden gezien. De naam Waarschoot is immers wellicht afgeleid van het Germaanse woord *wardo* wat zoveel betekent als wacht, bewaken, bewaren, hoeden. *Schoot* is afgeleid van *skauta*, wat een spitse beboste hoek zandgrond is in een moerasachtig gebied (GYSELING M., *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noordfrankrijk en West-Duitsland (voor 1226)*, Tongeren, 1960). De priorij bevindt zich ten noorden van de dorpskom, nabij de grens met Eeklo.
- (3) LEKAI L., *De orde van Cîteaux, cisterciënzers en trappisten, idealen en werkelijkheid*, s.l., 1980, p. 131.
- (4) LEKAI L., *ibidem*, p. 136.
- (5) POST P., *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, Utrecht-Antwerpen, 1957, p. 145.
- (6) SOENGEM M., *Monasticon Batavum*, Amsterdam, 1942, dl. III, p. 129.
- (7) COUNE M., *De regel van Sint Benedictus, dag na dag*, Brugge-Zevenkerken, 2000, p. 135.
- (8) LEKAI L., *op. cit.*, p. 136.
- (9) NEELEMANS E., *Tijdrekenkundige naemlijst der baljuws, greffiers, trezoriërs, burgemeesters en schepenen der steden, keuren en vrijheden van Eeklo en de parochie Lembeke van den jare 1249 en 1796*, Gent, 1865, p. 2.
- (10) VAN DER MEERSCH P. (ed.), *Memorieboek der stad Ghendt van 't jaar 1301 tot 1793*, Maatschappij der Vlaamsche Bibliofielen, 2de reeks, nr. 15, Gent, 1859-1861, dl. I, p. 251. Dit is vrij opmerkelijk, vermits deze benoeming lang na de fundatie van zijn klooster gebeurde. Eveneens merkwaardig is het lage schepenenambt.
- (11) RAG (PW) nr. 1, folio 20.
- (12) RAG (PW) nr. 112.
- (13) RAG (PW) nr. 1, folio 20. Transcriptie DE POTTER F., BROECKAERT J., *Geschiedenis van de gemeenten der provincie Oost-Vlaanderen, Arrondissement Gent, deel 7: Vinkt, Vosselaere, Vurste, Waarschoot, Wachtebeke, Winkel, Wondelgem, Wontergem, Zaffelare*, reeks IV, Gent, 1864-1870, p. 78.
- (14) CANIVEZ J.-M., *L'ordre Cîteaux en Belgique des origines aux XXe siècle*, Forges Les-Chimay, 1926, p. 498.
- (15) VAN LEEUWEN L., *Priorij O. L. Vrouw ten Hove te Waarschoot in: Kapel en beeld, viering-geschiedenis-folklore*, jg. 27, nr. 3, p. 19.
- (16) BOGAERT C., LANCLUS K., VERBEECK M., *Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur. Deel 12n5. Provincie Oost-Vlaanderen, Arrondissement Gent, Kantons Waarschoot-Zomergem*, Turnhout, 1994, p. 28.
- (17) Stadsarchief Gent (SAG), Register verkoop geestelijke goederen 1581, reeks 94 bis nr. 17, folio 183 recto.
- (18) DE POTTER F., BROECKAERT J., *op. cit.*, p. 89.
- (19) HUYSMANS J., *Priorij van Waarschoot in: De Godsdienstige Week van Vlaanderen*, jg. 1901-1902, p. 148. Vandaar de op deze plaats nog steeds bestaande Waarschootstraat te Gent.
- (20) RAG (PW) nr. 118, transcriptie in: DE POTTER F., BROECKAERT J., *op. cit.*, p. 90-91.
- (21) Er is om deze datum veel verwarring ontstaan; sommige auteurs plaatsen de verhuizing in 1662. Dat is te wijten aan het feit dat de officiële toestemming om te verhuizen pas werd verleend in 1662.
- (22) DE VOS A., *Geschiedenis van Waarschoot*, Waarschoot, 1990, p. 247. Zie ook RAG (PW) nrs. 368, 369, en 370.
- (23) RAG (PW) nr. 678, p. 50.
- (24) RAG (PW) nr. 678, p. 76.
- (25) RAG (PW) nr. 678, p. 258.
- (26) RAG (PW) nr. 678, p. 279.
- (27) RAG Scheldepdepartement nr. 2180/10.
- (28) RAG Scheldepdepartement nr. 2180/10.
- (29) DE VOS A., *op. cit.*, p. 250.
- (30) PIETERAERENS M., ROBIJNS L., VAN BOCKSTAELE G., *Van Beaupré tot Zwijpeke, Cisterciënzers in Oost-Vlaanderen (1200-1999)*, Gent, 1999, p. 128.
- (31) DE POTTER F., BROECKAERT J., *op. cit.*, p. 100. In 1858 was dat nog Franciscus-Cornelis Braeckman, stoker van Oostakker (zie: *Atlas Cadastral Parcelaire de la Belgique Province de Flandre Orientale tome VI, arrondissement de Gand, canton de Waarschoot, commune de Waarschoot*, lot nr. 78).
- (32) Omstreeks 1958 werden muurschilderingen op de gewelfvlakken aangebracht door de Waarschootse fotograaf en amateur kunstenaar Médard Bonamie. Deze schilderingen waren bedoeld als historiserende achtergronddecoratie voor in dit gebouwdeel georganiseerde festiviteiten.
- (33) PIETERAERENS M., ROBIJNS L., VAN BOCKSTAELE G., *op. cit.*, p. 131.
- (34) PIETERAERENS M., ROBIJNS L., VAN BOCKSTAELE G., *op. cit.*, p. 130.
- (35) RAG (PW) nr. 1, folio 20. Transcriptie in: DE POTTER F., BROECKAERT J., *op. cit.*, p. 78.
- (36) SAG, *Register verkoop geestelijke goederen 1581*, reeks 94bis nr. 17 folio 183 recto.
- (37) DOPERE F., UBREGTS W., *De donjon in Vlaanderen, Architectuur en wooncultuur*, Brussel/Leuven, 1991.
- (38) DOPERE F., UBREGTS W., *ibidem*, p. 13. Met dank aan Frans Doperé voor zijn hulp bij de interpretatie van het gebouw.
- (39) In de door Ubregts en Doperé onderzochte woontorens in Vlaanderen bevonden zich 79% van de donjons op een maximale afstand van 280 meter van een waterloop. In het geval van Waarschoot is dat dus niet het geval. Het Brakkeleiken, de stroom die voor de priorij ligt, kwam er pas in 1457, ook de arm die voor de priorij stroomt. DE VOS A., *Lokale scheepvaart te Eeklo*, in: *Appeltjes van het Meetjesland*, nr. 18, 1967, p. 9.
- (40) DOPERE F., UBREGTS W., *op. cit.*, p. 93-95.
- (41) Volgens Frans Doperé zou het zeer goed mogelijk zijn dat er bovenaan vier hoektorentjes hebben gestaan, misschien vergelijkbaar met die op de donjon van het Gravensteen.

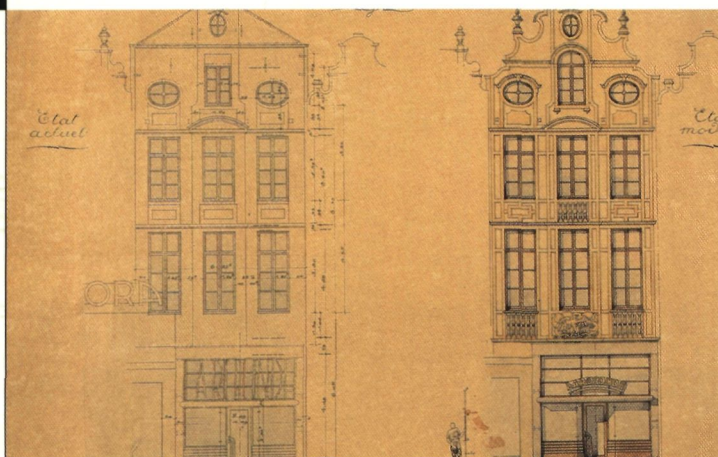

- (42) De praktijk van het uitsparen van een trapgevel in de afbraak van een verdieping komt in Vlaanderen ook voor in de donjon van Rutten bij Tongeren en de donjon van Ranst bij Antwerpen.
- (43) DOPERE F., UBREGTS W., *op. cit.*, p. 95.
- (44) De gracht die in 1948 zeker nog aanwezig was kan hiervan een restant zijn.
- (45) Frans Doperé twijfelt er zelfs niet aan om het huidige niveau als niet-oorspronkelijk te beschouwen. Het kwam zelfs vaak voor dat men de latrine bereikte door middel van enkele trapjes naar boven. Een latrine lager dan het vloerniveau is tot op heden niet opgemerkt.
- (46) DOPERE F., UBREGTS W., *op. cit.*, 1991, p. 127-129.
- (47) DOPERE F., UBREGTS W., *ibidem*, lijst op p. 265.
- (48) Deze mening wordt ook ondersteund door archeoloog Geert Vermeiren, die vermoedt dat de gevel is gebouwd met hergebruikte baksteen. Het is dus inderdaad aannemelijk dat een verstening van de gevel zich later voordeed dan de realisatie van de uitsprong.
- (49) RAG (PW) nr. 678, p. 200.
- (50) Het originele verslag bevindt zich in het beschermingsdossier. Gent, AROHM, cel Monumenten en Landschappen
- (51) RAG (PW) nr. 678, p. 200
- (52) RAG (PW) nr. 678, p. 200
- (53) RAG (PW) nr. 678, p. 200. De pachthoeve bestaat nog steeds en is momenteel eigendom van de familie Verheecke-De Poorter.
- (54) RAG (PW) nr. 678, p. 236.
- (55) PIETERAERENS M., ROBIJNS L., VAN BOCKSTAELE G., *op. cit.*, p. 131.
- (56) Dat weten we op basis van getuigenissen en fotomateriaal, hoewel het tot op heden niet mogelijk is om het exacte verloop van de trap te reconstrueren, hij is immers volledig verdwenen.
- (57) Gemeentearchief Waarschoot, *Register der beraadslagingen van de gemeenteraad deel I (1804-1835)*, nr. 198, Registers groep 1, 172.2:504.6: Registers van beraadslagingen van de gemeenteraad 1804-1891.
- (58) Gemeentearchief Waarschoot, *Register der beraadslagingen van de gemeenteraad deel I (1804-1835)*, nr. 199, Registers groep 1, 172.2:504.6: Registers van beraadslagingen van de gemeenteraad 1804-1891.
- (59) Het originele document is te vinden in het Waarschoots gemeentedossier 'Het Rattenkasteel'.
- (60) Het originele document is te vinden in het provinciaal beschermingsdossier van 'de priorij O.L.V. ten Hove te Waarschoot', provincie Oost-Vlaanderen, dienst Cultuur.
- (61) Het originele document is te vinden in het provinciaal beschermingsdossier van 'de priorij O.L.V. ten Hove te Waarschoot', provincie Oost-Vlaanderen, dienst Cultuur.
- (62) Het originele verslag bevindt zich in het beschermingsdossier. Gent, AROHM, cel Monumenten en Landschappen.

Olivier Scheir is kunsthistoricus
Benoît Delaey is restauratiearchitect

SUMMARY

The Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles (1903-1939) Four decades around monument care

When the *Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles* was founded in 1903, the historic centre of Brussels had already been thoroughly rearranged following the immense 19th century works in urban development. The covering of the Zenne river and the construction of central avenues, between 1867 and 1871, irreversibly altered the townscape which had grown throughout the centuries. There was at that time very little protest against these radical measures from the institutionalized monument care, i.e. the Royal Commission for Monuments. In fact, one focused mainly on the traditional 'top monuments'. There was hardly any interest in the historical urban development, the context of monuments and the less striking architecture like private houses. Around the turn of the century, the latter aspects of Brussels' townscape were put on the agenda by a few prominent figures and organizations. The most famous and without any doubt most important protagonist was Charles Buls. For quite a number of years he presided the Comité d'Etudes du Vieux Bruxelles which promoted the study and preservation of the historic town centre from 1903 till 1939. Buls was joined in the Comité by many other prominent personalities like the 'archaeologists' Paul Combaz and Victor Tahon, the town's archivist Guillaume Des Marez, the mayor Adolphe Max and the architects François Malfait, Paul Saintenoy and Maurice Van Ysendyck. The greatest merit of the Comité was the comprehensive photographic collection of the Brussels heritage. The Comité mainly focused on the 'iconographical preservation' of the traditional houses in the historic centre dating from the 16th till the 18th century. These photographic campaigns often preceded new transformation works and the accompanying demolition works, which were also often photographed. After all, the unbridled urban development and reorganization continued in the 20th century, culminating in the North-South connection (underground railway system).

The members of the Comité also committed themselves to the study of all aspects of the architectural heritage. A number of these studies have been published by the Comité, a.o. in an overview published in 1907 as well as in monographies like the one by Des Marez concerning the town quarters Isabella and Ter Arken.

The Comité gradually started taking initiatives for the actual preservation of specific buildings and intervened in discussions regarding restorations. The Comité followed major files like the ones on the preservation of the Magdalena chapel, the Saint Anne chapel and the abbey Ter Kameren. Some of the Comité's members, namely Des Marez and Malfait, drafted vast preservation and restoration programmes for the historic town centre. The Comité also had links with the Royal Commission for Monuments and Landscapes, with whom they often argued the preservation of specific buildings.

However, as a discussion partner in the debate on conservation and restoration of the Brussels heritage, the Comité was often diametrically opposed to other organizations, like a.o. the *Société centrale d'Architecture en Belgique*. In the restoration debate, the Comité mostly took a rather conservative position and promoted the reconstruction of the 'original' condition of buildings and the use of historicizing 'pastiche architecture'. A confrontation with the modernist school could of course not be prevented, like in the debate on the reconstruction of the former 'Vleeshuis'.

Just before the War, the Comité ceased to exist. Besides several of its illustrious members, the Comité also lost much of the initial enthusiasm and inspiration. The photographic collection which the Comité left us, counting some 1.500 pictures, is invaluable for the study of the architectural history of Brussels and for monument care.

Our Lady's Priory Ten Hove or the Rats' Castle in Waarschoot

Our Lady's Priory Ten Hove In Waarschoot was founded by the Ghent patrician Simon Utenhove. In 1444 he donated his grounds and house in Waarschoot for this purpose. The priory was twice destroyed (1490 and 1580) and moved to Ghent in 1649. From that moment on, the priory in Waarschoot was used by the monks as an exploitation centre for their Waarschoot farmlands. In 1796 the priory was abolished and sold by the French.

More detailed research has now proven that the oldest core of the priory's only remaining building, is a late mediaeval donjon. The thick walls, heavy buttresses and the presence of a latrine in one of the buttresses. The tower was once reduced with one floor at which time a stepped gable was cut away and the loopholes were sealed up. Between the 16th and the 18th century new wings have been added.

In 1900 the building was definitively abandoned and was fell into decay. When in the 1950's the decay became more apparent, the building got its surname "Rattenkasteel" (*Rats' Castle*). A first attempt to list it as a protected monument (1974-1982) was unsuccessful. In 1995 the Waarschoot municipality acquired the building for a symbolic franc and on November 10, 1995 it finally became a protected monument.

At this moment, 5 years later, the revalorization still hasn't started. However, the present condition of the building leaves very little time to save the remains of Our Lady's Priory Ten Hove.

Het Martelaarsplein

te Brussel

- 200 jaar Belgische en Vlaamse geschiedenis verteld op een bevattelijke manier

- Meer dan 300 nooit eerder getoonde foto's en documenten

EEN PRACHTIG GESCHENK

HET MARTELAARSPLEIN TE BRUSSEL
Edgard Goedleven

Vormgeving Luc Tack

256 BLZ.

Met ca. 300 afbeeldingen in kleur

330 X 250 MM

Gebonden met stofomslag

2650 FR.

ISBN 90 209 2845 7

NUGI 223 - SBO 49

Is het enkel een speling van het lot of de ironie van de geschiedenis dat thans de Vlaamse regering is gevestigd op het Brusselse Martelaarsplein waar de opstandelingen liggen begraven die in 1830 sneuvelden tijdens de Belgische omwenteling?

In dit prachtig geïllustreerde kunstboek hangt Edgard Goedleven het verhaal op van dit authentieke classicistische monument. Zijn wedervaren gedurende twee eeuwen geschiedenis wordt hier op uitstekende wijze geschetst. De band met het politieke en sociale leven wordt nooit uit het oog verloren. Of hoe politiek en architectuur elkaar steeds weer beïnvloeden.

Besteladres: Afdeling Monumenten en Landschappen
Graaf de Ferraris-gebouw - Emile Jacqmainlaan 156 - bus 7 - 1000 Brussel
tel. (02)553 82 34 fax (02)553 82 05

Prijs: 2650,-fr. (verzending inbegrepen).

Het boek kan verkregen worden door overschrijving van 2650,-fr. op rekeningnummer 091-2206040-95

